

Міністерство освіти і науки України
Чернігівський промислово - економічний коледж
Київського національного університету технологій та дизайну

ЗАТВЕРДЖУЮ
Заступник директора з НР
_____ С.В.Бондаренко
_____ 20__ р.

**Методичне забезпечення
лекційного курсу з дисципліни
Соціологія
для студентів спеціальностей:**

5.05050207 “Обслуговування та ремонт обладнання підприємств хімічної і нафтогазопереробної промисловості”
5.05050210 “Обслуговування та ремонт обладнання підприємств текстильної та легкої промисловості”
5.05070104 “Монтаж і експлуатація електроустаткування підприємств і цивільних споруд”
5.03050901 „Бухгалтерський облік”
5.05020201 „Монтаж, обслуговування засобів і систем автоматизації технологічного виробництва”
5.05130107 „Виготовлення виробів і покриттів з полімерних матеріалів”
5.02020701 «Дизайн»
022 «Дизайн»

Уклав

О.М. Гайдей

Розглянуто та схвалено
на засіданні циклової комісії
соціально-економічних та
гуманітарних дисциплін
Протокол № _____
від „_____” _____ 20__ р.

Голова циклової комісії

Л.М.Чубич

Лекція 1

ТЕМА: Предмет, структура та функції соціології. Соціологія як наука

Мета: визначити основні поняття соціології як науки, сформуувати зацікавленість дисципліною, залучити до творчої самостійної роботи.

Методи: словесний, наочний.

Матеріально – технічне забезпечення, дидактичні засоби та ТЗН: конспект, наочності.

План:

- 1 Соціологія як наука про суспільство. Предмет і об'єкт в соціології.
- 2 Функції соціології.
- 3 Соціальні закони та їх об'єктивний характер.
- 4 Методи соціології.

Література:

- 1 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002. – 560 с.
- 2 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008. – 452 с.
- 3 Соціологія: Підручник / За ред. докт. соціол. наук, проф. В.М. Пічі. - 4-те видання, виправлене. - Львів: "Магнолія 2006". 2009. с. 293
- 4 Сірий Є.В. Соціологія: навч. посіб. / Є.В. Сірий. – К.: Магнолія, 2007. – 247 с.

1 Соціологія як наука про суспільство. Предмет і об'єкт в соціології

Термін **“соціологія”** походить від латинського слова **“societas”** (суспільство) та грецького **“logos”** (вчення). Отже, дане словосполучення означає в прямому розумінні слова вчення про суспільство. Тобто, якщо спробувати коротко розкрити зміст цього вчення, то соціологія – це наука про суспільство, як єдину, цілісну соціальну систему, соціальні відносини та соціальну поведінку людей. Саме соціологія вивчає соціальні відносини між людьми, вплив цих відносин на формування людини і її соціалізацію, яка проявляється у її свідомості, поведінці, формах і методах виховання, залежності особистості від соціальної організації і культури.

Соціологія— наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

Соціологія – це молода наука, яка вивчає найбільш складний і мінливий об'єкт – людське суспільство, його структуру, закони розвитку, людину, як особистість і її поведінку. Саме соціологія з'ясовує місце та функції кожного соціального явища і процесу, дає людям потрібні орієнтири, допомагає зрозуміти обставини життя, що їх оточують у процесі людських відносин. Специфіка і відмінність соціології від інших суспільних наук полягає в тому, що вона вивчає соціальні відносини між людьми, а також вплив цих відносин на

формування людини, на її свідомість і поведінку, залежність особистості від соціальної організації і культури особистості.

Термін “соціологія” був запроваджений французьким вченим **Огюстом Контом** наприкінці 30-х років XIX ст., але ця назва отримала визнання вже після смерті О. Конта. Вивчення соціології в Україні розпочалося офіційно лише з 1993 р, коли за наказом МОН України вона була запроваджена як навчальна дисципліна у всіх навчальних закладах, а до того часу у вищій школі вивчалися філософія, діалектичний та історичний матеріалізм, атеїзм і науковий комунізм. Щодо історії становлення вітчизняної української соціології, то ми про це поговоримо пізніше, а поки що повернемося до об’єкту, предмету, структури, функцій і місця соціології серед інших наук.

Загалом, як вже говорилося, **об’єктом соціології** є :

- суспільство, соціальні спільноти (класи, конфесії, професійні чи вікові групи тощо);

- людина як творець соціальних спільнот і суб’єкт соціальних відносин і інтересів;

- соціальні інститути як сталі форми спільної організації людей.

Скажімо, в кожній конкретній ситуації об’єктом дослідження соціології можуть бути виборці, колектив, сім’я, покупці, політичні партії, рухи суспільство в цілому, тощо.

Предметом же соціології є соціальні дії, соціальні закони, явища, зв’язки і відносини та процеси, що відбуваються у суспільстві, а також закономірності виникнення і функціонування соціальної реальності, тобто оточуючого нас соціального життя.

Серед основних теоретичних понять соціології, за допомогою яких соціологи описують реальні факти можна виділити такі як: статус, роль, соціальна структура, соціальна група, соціальна взаємодія, соціалізація тощо.

Відтак, соціологію можна визначити як науку про становлення та функціонування соціальних спільнот (сукупність людей, наприклад, сім’я, плем’я, етнос), між якими складаються певні соціальні відносини і взаємодія, а також про людину як творця цих соціальних спільнот і головного суб’єкта історичного розвитку.

Таким чином, якщо говорити коротко, то об’єктом соціологічного пізнання є сучасне суспільство, а предметом – зв’язки і відносини між людьми.

Необхідно також зауважити, що представники різних наук по-різному сприймають один і той же об’єкт. Так, якщо взяти сім’ю чи будь-який колектив, будь-яку соціальну спільноту як об’єкт аналізу, то, скажімо, економіста в першу чергу буде цікавити її бюджет (доходи і витрати), юриста – права та обов’язки членів сім’ї чи колективу, психолога – тип особистостей і їх потреби та мотиви, політолога – ставлення цих особистостей чи спільнот до політичних подій. І лише соціолог буде враховувати всі ці особливості людей, всі ці чинники в цілому як цілісний організм, як систему в цілому з різних боків, щоб відповісти на питання: чому існує ця спільнота, яка є її згуртованість, що лежить в основі цього існування, які взаємозв’язки і взаємовідносини між членами цієї групи і взагалі, які стосунки і відносини цієї групи людей з іншими оточуючими її соціальними суб’єктами, в тому числі в цілому з соціумом.

Між іншим, поняття “суспільство” на побутовому рівні асоціюється із поняттям “країна” і “держава”, але це різні поняття. Країна – це частина світу

або територія держави, а держава – це політична організація даної країни, що має певний тип політичного правління. Суспільство ж є – це соціальна організація країни, основою якої є її соціальна структура. Суспільство – це продукт взаємодії людей і метою соціолога є отримання достовірної інформації про його соціальну структуру, проблеми, зв'язки, відносини, діючі соціальні закони, механізми розвитку, тощо.

Соціологія тісно пов'язана з іншими суспільними дисциплінами такими як історія, філософія, економіка, політологія, психологія, правознавство, тощо.

Як вже зазначалось, об'єктом і предметом досліджень соціології, як і історії є суспільство, закономірності його розвитку та функціонування у конкретних часових вимірах. Проте історія вивчає минуле суспільства і його розвиток у хронологічному порядку, а соціологія переймається актуальними проблемами сучасного суспільства.

Багато спільного є також між соціологією та філософією. Між іншим в античному світі філософами називали всіх, хто мудрував, а сам термін “філософія” походить від старогрецьких слів *philo* – люблю, і *Sophia* – мудрість. В стародавні часи філософами називали всіх, хто займався науками. Ця традиція збереглася і до наших часів в Західному світі. Наприклад, в Західній Європі, США, Канаді, Австралії претенденти на наукову ступінь кандидата наук після захисту дисертацій отримують вчену ступінь доктора філософії (незалежно від галузі знань, чи це хімія, чи фізика, чи біологія і т.п.). Ця тенденція тепер впроваджується і у нас згідно з наказом МОН і відповідною постановою Кабміну України.

І, якщо продовжувати розвивати цю тему стосовно філософії і філософів, то ще древньогрецький філософ Платон, що жив у 427 – 347 р до н.е., виділяв три верстви (класи) населення: клас філософів, воїнів та всіх інших, що були зайняті виробництвом матеріальних благ. Звідси уже тоді була зроблена спроба обґрунтування такого соціального явища, як нерівність між людьми. Він же вважав, що на чолі держави повинні стояти філософи, які повинні були філософствувати і правити, а всі інші працювати.

Але повертаючись до взаємозалежності соціології з філософією зауважимо, що філософія має справу з абстрактними категоріями і явищами, а соціологія з конкретними соціальними фактами, які розглядаються у взаємодії.

Соціологія, як і економіка чи правові науки, вивчає закономірності функціонування економічних і юридичних законів у суспільстві, але з погляду суспільних відносин.

Теж саме можна сказати стосовно взаємозв'язків соціології з політичними, психологічними, технічними, педагогічними науками, демографією тощо.

Проте на відміну від них соціологія знову ж таки зосереджується на вивченні не скільки індивідуальних, стільки типових проявів соціальних зв'язків чи соціальної поведінки людей і їх взаємодії. Наприклад, якщо для психологів пріоритетом є вивчення індивідуального “Я”, то для соціолога більш важливе значення мають проблеми між особистісною взаємодією “Ми”.

2 Функції соціології.

Соціологія як самостійна галузь знань реалізує всі властиві суспільній науці функції: теоретико-пізнавальну, критичну, описову, прогностичну,

перетворювальну, інформаційну, світоглядну. Взагалі функції гуманітарних наук прийнято ділити на дві групи: гносеологічні, тобто пізнавальні і власне соціальні.

Гносеологічні функції соціології виявляється у найбільш повному і конкретному пізнанні тих чи інших сторін соціального життя.

Соціальні функції розкривають шляхи і способи їх оптимізації. Існують і діють функції тільки у взаємозв'язку і взаємодії.

Основна з гносеологічних функцій соціології - **теоретико-пізнавальна, критична**. Мова йде про оцінку пізнаваного світу з позицій інтересів особистості. Реалізуючи критичну функцію, соціологія диференційовано підходить до дійсності. З одного боку показує, що можна і потрібно зберегти, зміцнити, розвинути - адже не все треба міняти перебудовувати і т. п. З іншого боку виявляє те, що дійсно вимагає радикальних перетворень.

Теоретико-пізнавальна, критична функція, полягає в тому, що соціологія накопичує знання, систематизує їх, прагне скласти найбільш повну картину соціальних відносин та процесів у сучасному світі. До теоретико-пізнавальної функції соціології відносяться об'єктивні знання про основні соціальні проблеми розвитку сучасного суспільства.

Описова функція соціології - це систематизація, опис досліджень у вигляді аналітичних записок, різного роду наукових звітів, статей, книг і т. п.

У них є спроби відтворити ідеальну картину соціального об'єкта, його дія, взаємозв'язки т. п. При дослідженні соціального об'єкта потрібно висока моральна чистота і порядність вченого, тому що на основі даних, фактів і документів робляться практичні висновки та приймаються управлінські рішення. Ці матеріали є точкою відліку, джерелом порівняння для майбутніх поколінь людства. Соціологія не тільки пізнає світ, вона дозволяє людині внести в нього свої корективи. Але людина повинна завжди пам'ятати, що перетворення суспільства - не самоціль. І перетворення потрібні лише тоді, коли відповідають потребам і цінностям людей, ведуть до поліпшення добробуту і суспільства, і людей. Як би не була хороша отримана соціологами соціальна інформація, вона автоматично не перетворюється на рішення, рекомендації, прогнози. Пізнавальна функція соціології знаходить продовження в прогнозах та перетворювальній функції.

Прогностична функція соціології - це формування соціальних прогнозів. Зазвичай соціологічні дослідження завершуються утворенням короткострокового або довгострокового прогнозу досліджуваного об'єкта. Короткостроковий прогноз спирається на приховану тенденцію розвитку соціального явища, а також на зафіксовану закономірність у відкритті чинника, який вирішально впливає на прогнозований об'єкт. Відкриття такого фактора - складний вид наукового дослідження. Тому в соціологічній практиці найчастіше використовуються короткострокові прогнози.

Суть **перетворювальної функції** соціології в тому, що висновки, рекомендації, пропозиції соціолога, його оцінка стану соціального об'єкта служить підставою для вироблення і прийняття певних рішень. Вже всім ясно, що при реалізації великих інженерних проектів потрібно не тільки техніко-економічне, а й соціально-економічне обґрунтування. Ось тут-то і згадують про процеси. Але соціологія лише наука, її функція - розробка практичних рекомендацій. Що ж до їх впровадження та реалізації - це прерогатива органів

управління, конкретних керівників. Саме цим пояснюється та обставина, що багато дуже цінних і корисних рекомендацій, розроблених соціологами по перетворенню сучасного суспільства, так і не знайшли на практиці реалізації. Більше того, нерідко органи управління поступають всупереч рекомендаціям учених, що призводить до тяжких наслідків у розвитку суспільства.

Інформаційна функція соціології представляє збір, систематизацію і накопичення інформації, отриманої в результаті досліджень. Соціологічна інформація - найбільш оперативний вид соціальної інформації. У великих соціологічних центрах вона концентрується в пам'яті ЕОМ. Її можуть використовувати соціологи, керівники об'єктів, де проводилися дослідження. У встановленому порядку інформацію отримують державні та інші управлінські і господарські установи.

Світоглядна функція соціології впливає з того, що вона об'єктивно, бере участь у соціально-політичному житті суспільства і своїми дослідженнями сприяє прогресу суспільства. Світоглядна функція соціології виражається у використанні дійсно коректних вивірених кількісних даних, фактів, які тільки й здатні в чому-небудь переконати сучасну людину. Адже ідеологія - це один з рівнів суспільної свідомості, система ідей, що виражає інтереси, світогляд будь-якого соціального шару, соціальної спільності.

3 Соціальні закони та їх об'єктивний характер.

У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко вони сприймаються як щось тимчасове, випадкове. Та насправді всі вони зумовлені суспільними зв'язками, відносинами, що характеризуються загальністю, необхідністю та повторюваністю. Ці зв'язки називають законами.

Соціальний закон — об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх дій.

Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись в їх діяльності. Це — відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними і соціально-професійними групами, містом і селом, суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовим колективом, суспільством і родиною, суспільством та особистістю.

Як і закони природи, соціальні закони перебувають у природному плині подій, є результатом цілеспрямованих послідовних дій більшості індивідів у соціальних ситуаціях та об'єктивних зв'язках (причинних, функціональних та ін.). Об'єктивність соціального закону полягає в тому, що нові покоління успадковують готові відносини, зв'язки, тенденції, сформовані без їх участі.

За масштабом реалізації соціальні закони поділяються на загальні й специфічні.

Загальні закони діють в усіх суспільних системах (наприклад, закон товарно-грошових відносин). Дія специфічних законів обмежена однією чи кількома суспільними системами (наприклад, закони, пов'язані з переходом від одного типу суспільства до іншого; закон первинного нагромадження капіталу).

За ступенем спільності соціальні закони або характеризують розвиток соціальної сфери в цілому, або визначають розвиток окремих її елементів — класів, груп, націй тощо.

За способом вияву соціальні закони поділяють на динамічні й статичні (стохастичні). Динамічні визначають напрям, чинники і форми соціальних змін, фіксують жорсткий, однозначний зв'язок між послідовністю подій у конкретних умовах. Статичні закони не детермінують соціальні явища, а відображають головні напрями змін, їх тенденцію до збереження стабільності соціального цілого. Вони зумовлюють зв'язок явищ і процесів соціальної дійсності не жорстко, а з певним ступенем вірогідності.

Взявши за основу форми зв'язку, можна виокремити такі типи соціальних законів:

1. Закони, які відображають інваріантне (незмінне) співіснування соціальних явищ. Наприклад, якщо існує явище «А», обов'язково повинно існувати і явище «Б».

2. Закони, які відображають тенденції розвитку. Такими тенденціями можуть бути зміна структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємовідносин до іншого.

3. Закони, які встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами. За такої залежності зміни елементів системи не зумовлюють суттєвих змін її структури.

4. Закони, які фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами, лише з функціональної (необов'язкової) точки зору.

5. Закони, які встановлюють імовірність зв'язку між соціальними явищами.

Закони соціального розвитку виявляються як умови, що спричиняють зміни процесів, ситуацій, а закони функціонування — як наслідок явищ, що сприяють збереженню соціальної системи, в якій ці явища відбуваються. Наприклад, підготовка кадрів вищої кваліфікації є наслідком функціонування системи освіти. Соціологічні дослідження відносин між класами, соціальними верствами, групами, особами дають змогу не тільки з'ясувати форми вияву соціальних законів у різних сферах, а й суттєво впливати на життєдіяльність суспільства.

4 Методи соціології

В соціології використовують, по-перше, загальнонаукові методи (аналіз, синтез і т. ін.), по-друге, власне методи соціологічного дослідження.

Методи соціологічного дослідження діляться на методи збору інформації (метод аналізу документів, метод спостереження, метод опитування, метод експерименту) і методи аналізу матеріалу (використання статистичних групувань, шкалування, виявлення кількісних залежностей і т. д.).

Метод аналізу документів

Зазначений метод дозволяє отримувати дані про події, що відбулися, спостереження за якими вже неможливо. Вивчення документів нерідко дозволяє виявити тенденції і динаміку їх змін та розвитку.

Документом в соціології називають створений людиною предмет, призначений для фіксації, передачі і зберігання інформації.

В залежності від автора документи поділяють на офіційні (створені юридичною або посадовою особою) та документи приватного походження.

За змістом документи поділяються на нормативні, розпорядчі, організаційні, довідково-інформаційні. Джерелом соціологічної інформації зазвичай, є текстові повідомлення, що наявні в доповідях, протоколах, резолюціях, рішеннях, публікаціях. Особливу роль відіграє соціальна статистична інформація.

Існує два види методів аналізу документів — традиційний і контент-аналіз, який активно застосовується в дослідженнях засобів масової інформації, будучи незалежним формалізованим методом групування текстів. Застосовується також біографічний метод, в центрі якого вивчення індивідуального життєвого шляху.

Метод спостереження

Соціологічне спостереження являє собою цілеспрямоване і систематизоване сприйняття будь-якого явища, риси, якості та особливості якого фіксуються спостерігачем. Форми і засоби фіксації можуть бути різними: бланк або щоденник спостереження, фото-, теле- або кіноапарат та інші технічні приладдя.

Характерними рисами наукового спостереження, на відміну від буденного, є систематичність, планомірність, цілеспрямованість.

Спостереження може бути: включеним, невключеним; польовим, лабораторним, випадковим (незапланованим).

Головною особливістю методу спостереження є те, що відбувається безпосередній зв'язок з об'єктом, також однією з особливостей методу є неможливість повторного спостереження.

В практику соціологічних і особливо соціально-психологічних досліджень ввійшли такі методи, як соціометричне опитування, тестування та інші. Найбільш прості тести складаються з "батареї" висловлювань, з якими респондент може погодитись чи не погодитись. Застосування тестів в соціологічних дослідженнях стає все більш актуальним в зв'язку зі зростанням ролі людського фактора в управлінні.

Метод опитування

Даний метод займає 90% всіх методів збору інформації.

Опитування — це метод збору соціальної інформації про об'єкт в ході безпосереднього (інтерв'ю) або опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога (інтерв'юера) і того, кого опитують (респондента) шляхом реєстрації відповідей респондента.

Методи опитування поділяються на інтерв'ю і анкетне опитування.

Інтерв'ю—це бесіда, що проводиться за певним планом і передбачає безпосередній контакт інтерв'юера з респондентом. За формою проведення воно може бути прямим, опосередкованим (наприклад, по телефону).

Особливістю анкетного опитування є використання анкети, що заповнюється респондентом (сам читає анкету і фіксує відповіді).

Анкетне опитування може бути очним, при якому інтерв'юер роздає анкети і присутній при їх заповненні, та заочним, яке в свою чергу може бути поштовим (анкети розсилаються поштою і через деякий час повертаються дослідникам), пресовим (анкета публікується на сторінках газет чи журналів) і телефонним (опитування відбувається по телефону).

Особливим видом опитування є експертне, тобто опитування, в ході якого респондентом є експерт (спеціаліст в певній галузі діяльності).

Метод експерименту

Експеримент (від лат. Experimentum—проба, дослід)—загальний метод отримання в контрольних і керованих умовах нових знань, в першу чергу про причинно-наслідкові відносини між явищами і процесами.

Соціальний експеримент — спосіб отримання інформації про соціальний об'єкт в результаті впливу на нього деяких факторів. Експеримент передбачає безпосереднє втручання дослідника в реальний хід подій. Важливо запам'ятати,

що в ході експерименту особлива увага надається вивченню "поведінки" тих факторів, які надають об'єкту нові риси і якості.

Виділяють такі види експерименту: економічний, правовий, педагогічний, соціально-психологічний і т. д. Підготовка і проведення будь-якого експерименту — справа досить трудомістка і вимагає спеціальних знань і методичних навичок.

Лекція 2

ТЕМА: Становлення соціології як самостійної науки.

Мета:

Навчальна: ознайомити студентів із етапами розвитку соціологічної думки;

Розвиваюча: розвивати у студентів вміння аналізу та синтезу навчального матеріалу;

Виховна: виховувати у студентів почуття справедливості та толерантності до оточуючого середовища.

Методи: словесний, наочний.

Матеріально – технічне забезпечення, дидактичні засоби та ТЗН: конспект, наочності.

План

- 1 Основні етапи і тенденції розвитку соціологічної думки.
- 2 Зародження соціологічної думки в Україні.

Література:

- 1 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002. – 560 с.
- 2 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008. – 452 с.
- 3 Соціологія: Підручник / За ред. докт. соціол. наук, проф. В.М. Пічі. - 4-те видання, виправлене. - Львів: "Магнолія 2006". 2009. с. 293
- 4 Сірий Є.В. Соціологія: навч. посіб. / Є.В. Сірий. – К.: Магнолія, 2007. – 247 с.

1 Основні етапи і тенденції розвитку соціологічної думки.

Соціологічна думка зародилася значно раніше того періоду, коли О. Конт запровадив до наукового вжитку поняття «соціологія». Та й сам він стверджував, що його вчення нерозривно пов'язане з попередніми дослідженнями суспільства і його елементів.

У розвитку соціологічних знань окреслюється кілька етапів з яскраво вираженими особливостями.

Протосоціологічний період

Охоплює проміжок часу від античної доби до початку ХІХ ст.

Джерела історії соціологічних знань сягають сивої давнини, коли з'являються перші уявлення про світ і людину в ньому, суспільство, виникають ідеї і формуються теорії про суспільне життя, соціальні процеси, розвиток людської культури. З розвитком суспільства, еволюцією процесів самопізнання та осмислення людиною соціальних явищ і процесів зростає потреба у соціологічних знаннях. Поступово, збагачуючись історичним досвідом, стають складнішими і

досконалішими погляди вчених, так само як ускладнюється і вдосконалюється сам процес пізнання та його об'єкт.

У межах протосоціологічного періоду виділяють кілька етапів формування поглядів на суспільство, закони його розвитку: **античний, середньовічний, епох Відродження і Просвітництва.**

Протосоціологічні погляди античних мислителів

Античний період розвитку протосоціологічних знань охоплює I тис. до н. е. — IV ст. н. е. Найхарактерніші його особливості у політико-соціальних вченнях давніх Єгипту, Дворіччя, Індії, Китаю, Риму, Греції, що відображали основні риси ранніх типів суспільств, які змінили первісний лад. Тоді вже панували патріархальне натуральне господарство, державна форма власності на землю, суспільне землеволодіння, що визначали соціальну структуру системи земельних общин. Тогочасна політична і соціальна думка розвивалася на основі релігійно-міфологічної свідомості, обоженування влади, будучи прикладною за своєю суттю. Головними для неї були питання політичного управління, функціонування влади та правосуддя.

Міфологія як своєрідна форма свідомості є фантастичним відображенням дійсності, реальних подій, втіленим в усну творчість — міф (грец. Mythos — сказання, слово). Але вже на цьому етапі нагромаджується знання про суспільне життя, формуються теорії права, моралі, держави, суспільства.

Міф є формою суспільної свідомості, яка відображає фантастичні уявлення про природу, особу, суспільство. Явища природи, історичні події зображуються в них у персоніфікованій формі. Найпоширенішими були міфи про виникнення й еволюцію світу, сонця, місяця, зірок (космогонічні), появу людини (антропогонічні). У них багато відомостей щодо тогочасних уявлень суспільного устрою, характеру влади, добра і зла тощо.

Міфологічний етап розвитку суспільної свідомості властивий кожному народові, нерідко трансформувавсь у релігійні світоглядні системи, релігійний культ, живлячи різні види мистецтв. Найбільшого розквіту набули давньогрецька, давньоримська, а також міфології (сукупність міфів) народів Давніх Сходу, Індії, Китаю.

Аналізуючи первісні міфи, соціологи можуть відтворити характер соціальних процесів у первісному суспільстві, особливості його цінностей і норм, соціальної структури тощо. З розвитком суспільства, зменшенням залежності людини від природи відбувається поступовий перехід від міфологічного сприйняття дійсності, реальності подій і явищ до інших форм світосприйняття, помітне місце серед яких займає епос (грец. epos — слово, розповідь, пісня) — оповідь про героїчне минуле, картини життя народу, його ідеали, мораль, прагнення. Побутує в усній та письмовій формі: пісні, думи, билини, поеми, оповіді; крупніші жанри: поеми, повісті, романи-епопеї.

З виникненням науки історична пам'ять матеріалізується в письмових джерелах і документах. Створювали їх логографи (грец. logos — слово; grapho — пишу, креслю, малюю), з якими пов'язується перехід від усної оповіді до письмової фіксації подій.

Соціальний та історичний прогрес породжує нові форми суспільної думки, нову форму пізнання дійсності — філософію. Міфологія та епос замінюються історичними хроніками. Особливо велике значення для розвитку наукової думки

відіграла поява соціальної верстви людей - філософів, які професійно займалися інтелектуальною діяльністю.

До формування соціальних теорій підступалися у своїй творчості Демокрит, Платон, Арістотель та інші мислителі античності, які намагалися пояснити сутність різноманітних фактів, процесів, явищ суспільного розвитку.

Для античної суспільно-політичної думки характерна відсутність теоретично обґрунтованого розмежування суспільства і держави. Давньогрецький філософ **Демокрит (прибл. 460— 370 до н. є.)** стверджував, що шляхом забезпечення потреб людей було створене цивілізоване суспільство. Найважливішою умовою життя людей вважав поділ праці, результати якого оцінював з погляду інтересів рабовласницького класу.

Одним з найвідоміших античних суспільствознавців є **Платон, справжнє ім'я — Арістокл (427— 347 до н. є.)**, соціальну філософію якого можна вважати як реформістською, так і утопічною. Роздумуючи над тим, якою має бути ідеальна держава, стверджував, що більшість людей завдяки лише власним зусиллям не можуть наблизитися до досконалості, що спричиняє необхідність у державі й законах.

Ідеальна держава, на думку Платона, створюється не в інтересах індивіда або окремого прошарку, а в інтересах самої держави, поза якою індивід існувати не може. Основне зло сучасного йому суспільства Платон бачив у людському егоїзмі, закоріненому в комерціалізації людських відносин. Жадоба, корисливість, свавілля підривають стабільність суспільства, воно починає хворіти зсередини, і його потрібно лікувати. ідеалу.

Людина для держави, а не держава для людини — кредо його політичної філософії.

Платон досліджує типологію особистості: тимократичну, олігархічну, демократичну та тиранічну. Ідеальним типом вважає аристократичний тип особистості, а решта можуть діалектично переходити один в одній. На його думку, будь-які суспільні зміни є не прогресом, а регресом. Кругообіг державних форм і складає філософію історії Платона, яка є критикою неприйнятних для нього форм державного ладу.

Виховання і просвіта займають важливе місце у системі соціальних поглядів Платона, проте розглядає він їх з позицій кожної верстви окремо. Задля соціальної справедливості Платон пропонував скасувати сім'ю як соціальний інститут і підпорядковував сімейні стосунки людей державі. Він вважав, що індивідуального щастя його держава не передбачає — члени ідеальної держави щасливі гуртом.

Він вважав, що теорія управління державою має бути заснована на вивченні людини, а здорове суспільство не може складатися з людей, яких переслідують страх і невпевненість.

Значний внесок у розвиток соціологічної думки, вчення про державу і суспільство вніс інший відомий давньогрецький філософ, учень Платона, **Арістотель (384—322 до н. є.)**. Він започаткував логіку, психологію, політику, інші галузі знання, залишивши у спадщину вчення про суспільство, державу і владу.

За Арістотелем, першим елементом будь-якої історичної одиниці є родова община. Держава є об'єднанням родових громад.

Інший основний елемент будь-якої історичної держави — рабство. Жодна держава, за Арістотелем, немислима без панів і рабів.

Усупереч Платонові він виступає прихильником індивідуальної приватної власності. Як і Платон, вважає, що людина за природою — істота державна. Поза державою залишаються або нерозвинуті морально істоти, або надлюдина. Держава — це сформована певна сукупність громадян.

Керівник держави, повинен маніпулювати суспільною свідомістю за допомогою софістики, демагогії, політичного акторства. Сенс життя людини — досягнення вищого блага діяльністю, творчою, продуктивною працею, яка робить людину красивою. Роздумуючи над тим, що важливіше — влада законів чи влада людей, Арістотель доходить висновку, що кориснішою для розвитку суспільства є влада законів. Його вчення про «середній клас» стало джерелом «теорії середнього класу» у XX ст.

Арістотелівська система містить багато наукових знань, які входять до предметної сфери протосоціології, розглядає питання способу життя, дозвілля і вільного часу, соціального управління і соціальних цінностей тощо.

На формування тлумачення природного права величезний вплив мало **римське юридичне мислення**, яке, у свій час перебувало під значним впливом філософської школи стоїків. Стоїцизм, за назвою «розписна Стоя» — порт в Афінах, де викладав своє вчення засновник школи Зенон з Кітона (прибл. 336—264 до н. е.) — одна з головних течій після арістотелівської філософії. Її історія охоплює період від приблизно 300 р. до н. е., коли Зенон почав викладати своє вчення, по II ст. н. е. (серед останніх великих представників стоїцизму Луцій-Анней Сенека (прибл. 4 до н. е. — 65 н. е.) і Марк Аврелій (121 — 180 н. е.)). **Згідно з вченням стоїків боги і природа — одне і те ж, а людина — частина богоприроди.** Як сутність розумна людина є вже не просто членом-громадянином поліса, а елементом світу. Звідси випливає ідея світового громадянства. Світ, у свою чергу, є не тільки великий організм, але й велика держава. І в цій державі громадяни принципово рівні один одному, бо людина є сутність розумна, а розум притаманний усім. Органічне розуміння світоустрою і соціального світу приводить стоїків до революційної на той час **ідеї універсальної солідарності**. На їх думку, члени одного соціального організму не можуть перебувати у протистоянні між собою, не повинні шкодити один одному. Всі люди — брати.

Філософ, впливовий релігійний діяч Аврелій Августин (Блаженний) — (354—430) — розглядав два різновиди держави — «град Божий» та «град земний» (церква і держава). Тобто одні люди живуть за земними стандартами, інші — за божественними. Тісний союз між ними утворив теократичну імперію, що стримала занепад рабовласництва. Він уперше глянув на історію людства як на єдиний, закономірний та об'єктивний процес. **Августин вважав мир вищим ідеалом будь-якого суспільства, але в земному суспільстві він триває недовго, тому що його роздирають егоїзм і ворожнеча.**

Протосоціологічні погляди в середньовіччі

Розпочавшись у V ст., епоха середньовіччя тривала три періоди: раннє середньовіччя (V—XI ст.), період розвинутого феодалізму (XI — середина XV ст.), пізнє середньовіччя (кінець XV — середина XVII ст.). Історичною межею стали розпад античного суспільства, падіння Західної Римської імперії, формування феодальних відносин, які, спричинивши суттєві соціально-політичні зміни, потребували відповідного теоретичного обґрунтування. **Головним**

джерелом знань про світ, природу, людину, суспільні відносини стає релігія, суттєво потіснивши і навіть поставивши собі на службу науку.

Одним з найпомітніших тогочасних мислителів, які взяли на себе місію, був ідеолог католицизму, впливовий релігійний діяч, домініканський монах Фома Аквінський (1225—1274). Широко застосовуючи положення Арістотеля, він виводить ієрархію форм світу: від Бога — чистого розуму — до духовного світу і матеріального, де вищі форми дають життя нижчим. За таким же ієрархічним принципом будується й суспільство: піддані підкоряються царям і світській владі на основі законів, як природних і писаних, так людських і божественних. Людська воля має підкорятися волі Бога, порушення феодалних законів є тяжким гріхом. Виділяючи чотири види законів, Фома Аквінський вибудовує досконалу, на його погляд, систему світового порядку: народ — володар — закон людський — закон природний — закон божественний — закон вічний.

Середні віки — це період спаду в історії політичних, соціальних і правових вчень порівняно з античним світом, що було зумовлено догматичним тиском, насамперед з боку католицизму, схоластичністю, метафізичністю свідомості.

Протосоціологічні погляди доби Відродження (14 - 16 ст.)

Епоха Відродження стала своєрідним синтезом культури, філософських, політичних знань, властивих античності й середньовіччю. Повага до гідності людини, визнання пріоритету її прав, необхідності гармонійного їх розвитку і соціального буття були в цей час провідними.

У розвитку філософської, соціологічної думки епохи Відродження окреслюється три етапи:

1. Гуманістичний (середина XIV — середина XV ст.), якому властиве протиставлення середньовічного теоцентризму інтересу до людини, її зв'язків зі світом.

2. Неоплатонівський (середина XV ст. — перша третина XVI ст.), на якому домінує розгляд проблем буття.

3. Натуралістичний (середина XVI ст. — початок XVII ст.), з його прагненням пристосувати закони природи до пізнання соціальної реальності.

Пожвавлення інтересу до філософських, соціально-політичних вчень Платона, Арістотеля, Цицерона мало не стільки пізнавальний мотив, скільки виражало намагання, розвинувши їх, пристосувати до нових історичних реалій. Англійський юрист, філософ — Томас Мор (1478—1535) у своїй праці «Утопія» основною причиною пороків буржуазної держави вважає приватну власність і зумовлені нею суперечності інтересів особи та суспільства, девіантну поведінку людей тощо. Його ідеальне суспільство має базуватися на суспільній власності, обов'язковій праці для всіх. Найвища цінність такого суспільства — людина, її здоров'я. У ньому відсутні нерівність, пороки.

У цей період на історичній арені постають нові класи — буржуазія і пролетаріат, хоч політичне панування ще утримували у своїх руках феодалі, підтримувані церквою, яка монополізувала духовне життя. З особливою гостротою поставала необхідність дослідження нових реалій і тенденцій соціально-політичного буття. Молода буржуазія стимулювала інтерес вчених до проблем розвитку держави, права, політичного устрою, функціонування і розвитку механізмів влади.

Одним з перших спробував кристалізувати ідеї буржуазії італійський політичний діяч, історик Нікколо Макіавеллі (1469—1527). Найвідомішим з його творів є «Государ». **Природа людини однакова в усіх державах і в усіх народів: інтерес є універсальним чинником людських дій, з яких складаються їх відносини, установи, історія. Отже, щоб управляти людьми, треба знати причини їх вчинків, їх прагнення та інтереси.** Обов'язки держави — захищати майнові й особисті права громадян, Хоча правлять за допомогою страху і насильства, та щоб не збуджувати ненависть, держава не повинна порушувати майнових та особистих прав громадян. Найгірший гніт, що накладається державою: її прагнення знесилити і підірвати будь-яку діяльність суспільства задля свого піднесення. Вже у цих міркуваннях простежується розмежування суспільства і держави, цивільної і політичної сфер.

У XVII ст. особливого значення набувають концепції природного права та суспільного договору. Одним з перших започатковує цю традицію нідерландський державний діяч, філософ Гуго Гроцій (1583—1645). Держава, за Гроцієм, — це «добровільний союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі». Оскільки договори за природним правом мають виконуватися, тому народ не міг вільно змінювати державний устрій. Сформулював він і один з принципів міжнародного права — непорушність договорів між державами.

Поглиблення ця теорія дістала у працях англійського державного діяча, філософа Томаса Гоббса (1588—1679), його співвітчизника, філософа, психолога, педагога Джона Локка (1632—1704), голландського філософа Бенедикта Спінози (1632—1697) та ін.

У книзі «Про громадянина», де вперше систематизовано витрактувано походження і сутність держави, Т. Гоббс пише: «Правий не Арістотель, а Макіавеллі, який проголосив у своїй «Державі», що людина не є за природою здатною до громадського життя». Помилкове положення про те, що людина є суспільна тварина, породжене, на думку Гоббса, поверховим розглядом людської природи. Коли громадянське суспільство вже встановлено, коли держава давно існує, може здаватися, що людина не спроможна жити поза суспільством, що нею керує природжена схильність до громадського життя. Насправді до виникнення держави люди перебували у стані загальної війни, постійного суперництва, жорстокої конкуренції. Цей стан війни всіх проти всіх Гоббс назвав природним станом людського роду. Він є таким, тому що відповідає егоїстичній природі людини, її тваринній суті. Але люди володіють не тільки «тваринними пристрастями», їм властиві відчуття, що схиляють до миру: страх смерті, почуття самозбереження. Та найголовніше, що в людей є «природний розум», який велить вступити в договір один з одним для забезпечення власної безпеки. Гарантією такої безпеки може бути тільки загальна влада, що об'єднує безліч людей, володіє реальною силою щодо захисту їх від зовнішніх ворогів і несправедливостей, скоєних один одному. Тобто, щоб люди жили в мирі, займалися мирною працею, необхідна абсолютна влада держави.

Ефективною формою держави Гоббс вважав абсолютну монархію, але й не відкидав прогресивні форми правління, зокрема у сфері приватноправових відносин; допускав можливість широкої правової ініціативи, систему прав та свобод.

Т. Гоббс розумів свободу як право робити все, що не заборонено законом,

а закон може дати лише правильний напрям діям людей. Вважав необхідною гарантією правопорядку і законності необмежену владу короля і засуджував громадянську війну. Структуру держави розглядав, застосовуючи принцип органіцизму (уподібнення до живого організму): **суверен — душа держави, чиновники — нерви і сухожилля, виконавчі та судові органи — суглоби тощо. Тобто держава — це механізм, створений «механіками» (людьми), який керується за допомогою встановлених норм поведінки.**

Одним з перших в європейській науці до ідеї розмежування держави і суспільства прийшов Дж. Локк.

Протосоціологічні погляди епохи Просвітництва (17 - 18 ст.)

У XVIII ст. продовжують побутувати соціально-утопічні погляди на розвиток суспільства, втілюючись у теоріях утопічного соціалізму Жана Мельє (1664—1729), Мореллі, Леже-Марі Дешан, які своєрідно трактували природне право, заперечували суспільний договір і вважали необхідною народну революцію для зміни існуючого державного устрою.

Помітними в соціологічній спадщині минулого є і погляди англійського медика, філософа Бернарда Мандевіля (1670—1733). Він вважав, що в суспільне життя людина перейшла зі стадії дикості. Але ця стадія не була гоббсівським «природним станом» війни всіх проти всіх. Навпаки, Мандевіль стверджував, що людина від природи не хижак. Вона боязлива, любить мир і спокій, ніколи не вступала б у конфлікти, якби могла мирно одержувати те, що їй необхідно. У цих якостях людини Мандевіль вбачав запоруку і передумову їх суспільного існування, вважаючи, що грубо помиляються ті, хто способи збагачення, досягнення благополуччя і щастя приватних родин бачив такими ж, як і суспільства в цілому.

У соціальній історії людства Мандевіль виділив два типи суспільства. Перший — малочисельні, невеликі землеробські суспільства з натуральним господарством, примітивним ремеслом і нерозвинутою торгівлею. Там не розвивались науки, мистецтво, а бідні, неосвічені люди були майже цілком позбавлені життєвих благ. Вони помірні у своїх потребах, одностайні в поклонінні Богу, в усьому підкоряються урядові і дуже впливовому в справах державного управління духовництву. Другий тип — великі, густонаселені, багаті, могутні суспільства, в яких розвиваються численні ремесла і виробництва, торгівля з іншими країнами, науки і мистецтва, існує регулярна армія і флот. Тут живуть ділові, обізнані люди, власність і права яких гарантується законом; вони за будь-якої форми правління не пасивні виконавці волі влади, а громадяни, які мають власні думки, у тому числі й у питаннях віри. До першого типу Мандевіль відносив, зокрема, феодальне суспільство, а свої уявлення про значення пороків для загального добробуту пов'язував з утворенням та існуванням саме багатих і могутніх держав.

Мандевіль відстоював право на свободу совісті, принцип відокремлення церкви від держави.

Під впливом ідейної боротьби у Франції у XVIII ст. як ідейний рух формується Просвітництво, представлене у творах видатних французів, письменників, філософів Вольтера (1694—1778), Шарля-Луї Монтеск'є (1689—1755), Дені Дідро (1713—1784), філософа По-ля-Анрі Гольбаха (1723—1789), філософа, психолога Клода-Адріана Гельвеція (1715—1771). Ці вчені критикували деїзм (вчення, згідно з яким Бог є першопричиною світу, але не

втручається у процеси і явища, що відбуваються в ньому) і пропонували управлінські інститути, що відображали б інтереси суспільства.

Вольтер викривав католицьку церкву, вважаючи її оплотом релігійного фанатизму і мракобісся. Вважав, що на зміну деспотичній монархії повинне прийти суспільство розуму і свободи, де кожна людина матиме природні права — на особисту недоторканість, приватну власність, свободу совісті, свободу преси тощо. Свобода, за Вольтером, полягає у залежності тільки від законів. Його вчення відкрило прогресивний етап у розвитку суспільної думки. Один з найвпливовіших діячів французького Просвітництва, соціолог, політик, мораліст, психолог і педагог Жан-Жак Руссо (1712—1778) визнавав, що соціальна нерівність зумовлена нерівномірним поділом майна і знарядь праці. Самі люди призвели себе до нещастя і страждань. Справжнім засновником сучасного громадянського суспільства став, за Руссо, той, хто першим відгородив ділянку землі, сказавши: «Це — моє». При цьому знайшов людей, досить простодушних, щоб йому повірити.

Ідеї, що значно вплинули на формування сучасної проблематики громадянського суспільства, висунув Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель (1770—1831). Він вважав громадянське суспільство сферою приватного життя громадян. Воно є складною системою інтересів приватних осіб, класів, різноманітних груп та інститутів, взаємодія яких регулюється правом. Громадянське суспільство, будучи етапом у розвитку держави, безпосередньо від неї не залежить. Основу його складають приватна власність, спільні інтереси та формальна рівність громадян. Особливо важливу роль відіграє приватна власність, без якої неможлива людина як елемент цього суспільства. Гегель розмежовує громадянське суспільство і державу, окреслює його стани — субстанціональний, промисловий, загальний — і визначає його як систему матеріальних потреб. Він твердив, що людина здобуває свободу тільки у державі, заперечував природно-правову теорію держави. Ідеальними передумовами держави (як ідеї розуму, свободи і права) вважав народний дух, основною формою якого є релігія. Політичне вчення Гегеля, що базувалось на ідеї держави як організації свободи, стало основою ліберальних і радикальних концепцій, джерелом формування соціально-економічного вчення марксизму.

Загалом концепції першої половини XIX ст. можна розділити на три напрями: консерватизм, який критикував зміни у суспільстві з позиції минулого (Едмунд Берк (1729—1797), Л. Бенальд, французький політичний діяч Жозеф-Марі де Местр (1753—1821) та ін.), лібералізм, що відстоював принципи буржуазного активізму та раціоналізму (А. Сміт, англійський філософ Ієремія Бентам (1748—1832), англійський філософ, психолог, соціолог, економіст Джон Мілль (1806—1873), французький письменник Бенджамен-Анрі Констан (1767—1830) та ін.) та утопічний соціалізм, заряджений на пошук нового справедливого суспільного ладу (французький філософ Клод-Анрі Сен-Сімон, англійський економіст Роберт Оуен (1771 — 1858), французький соціолог Франсуа-Марі Фур'є (1772—1835) та ін.). Ці напрями соціальної думки кінця XVII — початку XIX ст. ще не можна віднести до соціології. Але їх представники порушили чимало проблем, які пізніше потрапили у коло її інтересів.

Тема: Суспільство як соціальна система

Мета:

Навчальна: ознайомити студентів з основними поняттями даної теми; охарактеризувати основні риси суспільства;

Розвиваюча: навчати студентів класифікувати суспільство; розвивати у студентів вміння аналізу та синтезу навчального матеріалу;

Виховна: виховати толерантність, уважність, зібраність, спостережливість, активну життєву позицію.

Обладнання:

- зошити;
- ручки;
- відеоматеріали.

План:

- 1 Зміст поняття «суспільство». Сутнісні риси суспільства. Типологізація суспільства.
- 2 Поняття соціальної структури суспільства та її складові. Соціальна стратифікація.
- 3 Соціальні інститути суспільства.
- 4 Соціальні статуси та ролі.

Література:

- 1 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002. – 560 с.
- 2 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008. – 452 с.
- 3 Соціологія: Підручник / За ред. докт. соціол. наук, проф. В.М. Пічі. - 4-те видання, виправлене. - Львів: "Магнолія 2006". 2009. с. 293
- 4 Вебер М. Основные понятия стратификации // А. И. Кравченко / Социология: хрестоматия для вузов / А.И. Кравченко – М.: Аграф, 2003. – 263 с.
- 5 Коваліско Н.П. Сучасні типи соціальної мобільності населення // Соціальна психологія. – 2007. – № 2. – С. 27 – 34.

1 Зміст поняття «суспільство». Сутнісні риси суспільства. Типологізація суспільства

Суспільство — сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

"Суспільство" є буденним поняттям, зміст якого більшість людей ніколи і не намагається сформулювати. Суспільство оточує нас постійно. Інтуїція з приводу суспільства підказує нам три узагальнених уявлення:

- 1) суспільство - це люди (тобто це не одна людина);
- 2) ці люди чимось об'єднані, що дає змогу відрізнити "наших" від "не-наших";
- 3) для людини суспільство є необхідним (і вигідним).

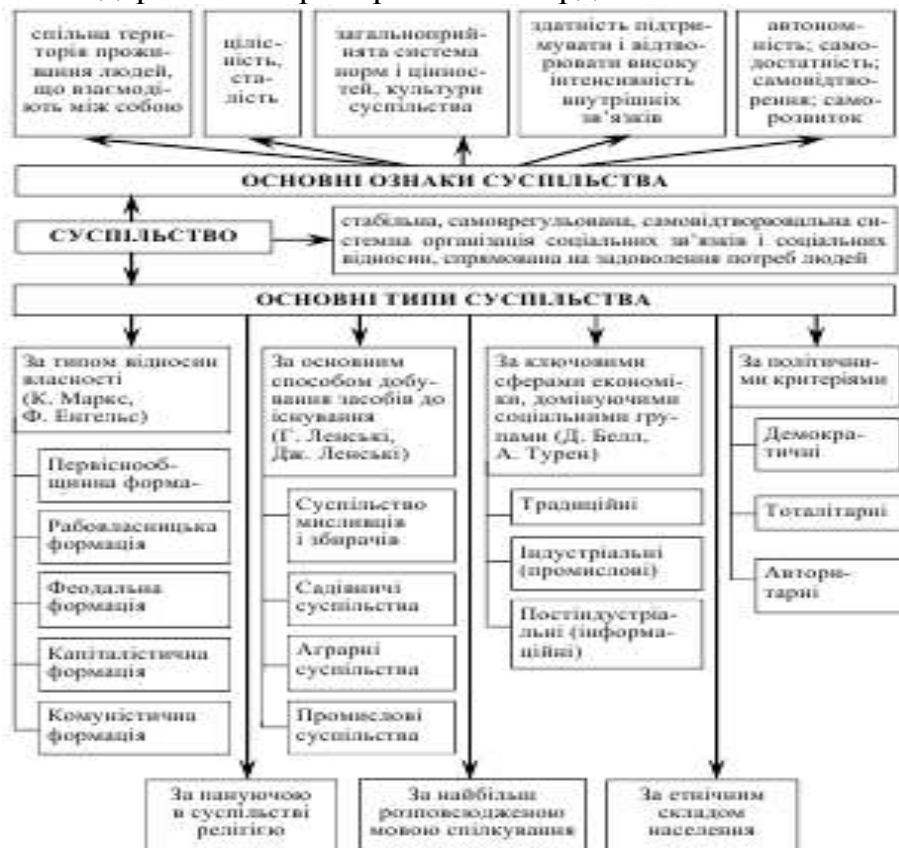
Суспільство уявляють як якусь організоване ціле, правила якого краще не порушувати, якщо хочеш в ньому залишатися; як якась сила,

протистояння якій може мати наслідком покарання; як природна атмосфера, яку не обирають, але мають в ній дихати.

Відомо, наприклад, що Арістотель та Платон поняття суспільства і держави використовували як тотожні. В епоху Середньовіччя панував погляд, що суспільство виникло внаслідок Божественної волі. В епоху Нового часу виникнення суспільства намагались пояснити заключенням суспільного договору між людьми. О. Конт розглядав суспільство як функціонуючу систему, яка ґрунтується на поділі праці.

Г. Спенсер під суспільством розумів композицію усілякого роду ідей, вірувань і почуттів, які реалізуються через індивідів. Е. Дюркгейм вбачав у суспільстві над індивідуальну реальність, що ґрунтується на колективних уявленнях. За М.Вебером, суспільство - це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних дій.

З точки зору соціології, суспільство - це особливий, надзвичайно складний вид організації соціального життя. Воно охоплює всю багатоманітність стійких соціальних взаємодій, всі інститути та спільноти, що локалізовані в рамках конкретних державно-територіальних кордонів.

До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належать:

- спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою;
- цілісність і сталість (єдине ціле);
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;
- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Різними є погляди і на причини та процес виникнення суспільства, які зводяться до трьох теорій:

1. Природна (праця створила людину, перетворивши стадо на культурне угруповання виробників).
2. Божественна (Бог створив людину, заповів їй матеріальний світ і моральний закон).
3. Космічна (людство створене інопланетянами, які маніпулюють ним у власних цілях).

Соціологічні наукові концепції по-своєму трактують походження суспільства, апелюють до різних чинників, що зумовлювали цей процес.

Інструментальна концепція. Згідно з нею головним чинником, що зумовив формування суспільства, є здогадливність та кмітливність людини, завдяки яким вона винайшла спеціальні знаряддя для задоволення власних потреб. Спочатку примітивні, дедалі досконаліші, вони зберігали зусилля людини у добуванні їжі та тепла. Використовуючи знаряддя, вона навчилася працювати, поліпшувала свій добробут. Це зумовило функціональне дрібнення родової общини, розподіл праці, що у свою чергу спричинило виникнення економічних відмінностей між людьми та родинними групами. З'явилася і почала розвиватися соціальна організація.

Сексуальна концепція. Прихильники її вважають, що головним чинником зародження суспільства є поза-сезонний характер розмноження людини та її задоволення від статевого акту. Це надає процесові вибуховості і народження спонтанності, позаконтрольності, а існуванню групи — непередбачуваності. Відповідно в общині надмірна кількість слабких, незахищених осіб, що потребують опіки і за низького рівня розвитку ризикують загинути. Тому природна необхідність контролю над народжуваністю зумовила формування родин, виникнення норм, які регулювали сексуальні та інші відносини в угрупованні, сприяли плануванню господарського життя тощо.

Кратична (грец. *kratos* — сила, влада) концепція. Згідно з її постулатами сила та розум розподілені між людьми нерівномірно. Разом з природною експансивністю (жадобою і цікавістю) переваги окремих людей за певними критеріями (фізична міць, спостережливість, спритність тощо) дають їм змогу зайняти вигідні позиції, прибрати до рук краще місце, їжу, сексуального партнера та ін. Навчившись панувати та отримувати знаки улесливості одноплемінників, лідери почали утверджувати систему правил шанування вождя, передачі влади, розподілу привілеїв серед інших членів угруповання. Норми, які забезпечують відносини нерівності, стають основними для соціальної організації.

Гендерна концепція. Заснована на аналізі розподілу соціальних ролей між особами жіночої та чоловічої статі. Оскільки жінка володіє біологічною монополією на відтворення роду, і для немовлят є не тільки кровним, а й першим взірцем для наслідування, її роль і воля в общині особливо значущі. Відповідно значущість чоловіка значно менша, його роль зведена до обслуговування процесу відтворення (забезпечення зачаття, захисту, тепла, їжі тощо). За соціальними ролями жінки незамінніші за чоловіків. Незадоволені своїм становищем, чоловіки створюють штучну протизагу жіночій «монополії відтворення» у формі чоловічої «монополії на встановлення порядку». А коли вони стали домовлятися про розподіл жінок, виникла соціальна організація. Попри те, що чоловіки споконвіку порушують власні домовленості, вони продовжують дотримуватись первісної кругової поруки, не допускаючи жінок до соціально значущих сфер, пов'язаних з владою, управлінням, розпорядженням ресурсів.

Семантична концепція. Стрижнем її є визнання фізичної, психологічної,

розумової слабкості людини як біологічної істоти, яка до того є ще й одним з наймолодших видів живого світу (8—10 млн. років еволюції). У зв'язку з біологічною вразливістю закон виживання штовхає людей до об'єднання зусиль, тобто до створення колективної організації, яка здійснює координацію, диференціацію, та комбінування їх функцій.

Типологізація суспільств — це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших.

Залежно від критеріїв соціологи по-різному визначали типи суспільств.

Наприклад, беручи за головну ознаку писемність, їх поділяли на писемні та дописемні.

Американські соціологи Г. Ленські та Дж. Ленські, розрізняючи суспільства за головним способом здобуття засобів до існування, виокремлюють:

1. Суспільство мисливців і збирачів. Структура його надто проста, а соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, усім править вождь.

2. Садівничі суспільства. Воно теж ще не знає, що таке додатковий продукт, основою його соціальної структури є родинні зв'язки. Але їх система помітно розвинутіша, складніша.

3. Аграрне суспільство. На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесла, зароджується держава. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

4. Промислові суспільства. Виникають наприкінці XVIII ст. з появою промислового виробництва, використанням у виробничих цілях наукових знань, значного додаткового продукту, розвитку системи державного управління.

Застосування цього критерію іншими соціологами передбачає, крім перших трьох, **індустріальне та постіндустріальне суспільства.**

Беручи за основу ціннісні критерії, соціолог Д. Рісман виділяє такі типи суспільства:

1. Традиційне суспільство. У ньому індивіди керуються традиційними цінностями. Ця особливість властива насамперед аграрному суспільству, в якому професія переходить від батька до сина. Людина, будучи обмеженою у виборі, змушена діяти згідно з традиціями. Саме такі особливості характеризують доіндустріальне суспільство.

2. Суспільство, кероване зсередини. У такому суспільстві поведінку індивідів визначають особисті цінності, що активізує індивідуальність, посилює вибір, самостійність рішень, власну точку зору. В ньому відсутні чіткі моральні норми, людина повинна шукати опору в собі. Це індустріальне суспільство.

3. Суспільство, кероване ззовні. Індивід у такому суспільстві спрямовує та оцінює свою діяльність, орієнтуючись на оцінки колег, друзів, сусідів, громадську думку. Воно сприяє розвитку третіальних (лат. tertius — третій) промислів — маркетингу, послуг. З'являються нові професії, групи робітників, формуються нові громадські організації. Для досягнення успіху індивід повинен враховувати зовнішні обставини, пристосовуватися до них. Це постіндустріальне суспільство.

Розвиненість управління і ступінь соціального розшарування розмежовують суспільства на просте і складне.

1. Просте суспільство. У такому суспільстві не існує бідних і багатих, керівників і підлеглих. Основні його характеристики: соціальна, економічна, політична рівність, низький рівень розподілу праці та розвитку техніки, невеликі

територіальні розміри, незначна чисельність, пріоритет кровних зв'язків.

2. Складне суспільство. Сформувалося з виникненням та нагромадженням додаткового продукту, розвитком позааграрних виробництв, зосередженням людей у містах, розвитком торгівлі, передусім зовнішньої. Класове розшарування в ньому зумовило перехід від звичаєвого права до юридичних законів. З виникненням писемності стали окреслюватися контури елітарної культури. Еволюція такого суспільства, утвердження держави уможливили реалізацію масштабних суспільних проєктів (розвиток засобів комунікації тощо).

За політичними режимами суспільства поділяють на демократичне, авторитарне, тоталітарне; за панівною релігією — на християнське і мусульманське.

Характерні особливості сучасного суспільства.

Для визначення сучасного суспільства американський соціолог Деніел Белл (нар. у 1919 р.) запровадив термін **«постіндустріальне суспільство»**. Таке суспільство перебуває на стадії терціальних промислів, у сфері послуг якогозайнято не менше 50 відсотків працюючого населення. Воно виробляє як аграрні, так і промислові товари, набагато перевищуючи власні потреби. Крім надвиробництва, йому властиві ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості

У постіндустріальний період відбуваються зміни в усіх системах та підсистемах суспільства. Якщо раніше земля, праця, капітал були ключовими елементами виробництва, то в постіндустріальну епоху в багатьох галузях виробництва головною складовою стає інформація.

Постіндустріальне суспільство характеризується виникненням нових систем: телекомунікаційних технологій та освіти. Телекомунікації визначають комунікаційну та інформаційну спроможності суспільства в цілому, створюють кожній людині можливість безпосереднього спілкування з іншими суб'єктами суспільства, без посередництва жодних груп, ідеологій, підвищують роль кожної людини як особистості.

У зв'язку з тим, що технічною базою сучасного суспільства є інформація, його ще називають інформаційним суспільством, в якому інтелектуальні технології, інформація, обробка знань посідають дедалі важливіші місця. Термін цей запровадив японський вчений І. Масуда.

Інформаційне суспільство характеризується передусім розвитком виробництва інформаційних, а не матеріальних цінностей. Рушійною силою його еволюції є експлуатація обчислювальної техніки. Зростає не лише економічне значення інформаційного сектора, але й його соціальна та політична вага. Стратегічними ресурсами і головними чинниками розвитку цього суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура — інформаційні мережі, банки, бази даних, масове виробництво інформації. Принципом управління виступає погодження, а ідеологією — гуманізм.

Проте нові технології, що визначають особливості інформаційного суспільства, мають і негативні наслідки, позначені в соціології категорією **«дуалістичне суспільство»**, яке поділяється на тих, хто програв, і тих, хто виграв: одні його сфери процвітають, інші потерпають від труднощів; житлові райони

забезпечених мешканців різко контрастують з районами незаможних; соціальна диференціація виявляється у багатьох формах. Тому одні вчені називають таке суспільство «одномірним», вважаючи, що можливість задоволення надпотреб пригнічує потенційні протести проти соціальної системи, робить діяльність і мислення індивіда однобічними, людину одномірною, наділеною «неправильною свідомістю», інші — «захищеною державою», маючи на увазі, що державний апарат контролює всі сфери суспільства; Характеристики мають двоякий зміст: з одного боку, прогрес і добробут, з іншого — скорочення робочих місць, забруднення довкілля, внаслідок чого суспільство стає беззахисним перед природними катастрофами та соціальними проблемами. Але сучасне суспільство, впроваджуючи новітні технології, створює нові ризики, від яких дуже важко застрахуватися (ядерна енергія, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди та відходи виробництва тощо).

2 Поняття соціальної структури суспільства та її складові

Суспільство є складною соціальною системою, структурно організованою цілісністю, яку утворюють різні елементи, компоненти, підрозділи. У свою чергу вони теж мають певний рівень організованості й упорядкованості власної структури. Це дає підстави стверджувати, що соціальна структура суспільства є комплексним, багатомірним утворенням.

Соціальна структура суспільства — ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

Іншими словами, це внутрішній устрій суспільства, який складається з відповідно розташованих, упорядкованих елементів, що взаємодіють між собою.

Головний зміст соціальної структури створюють соціальні інститути, насамперед економіка, політика (державна), наука, освіта, сім'я, зберігаючи і підтримуючи існуючі в суспільстві відносини і зв'язки. Ці інститути нормативно регулюють, контролюють і спрямовують поведінку людей у життєво важливих сферах, а також визначають стійкі, регулярно відтворювані їх рольові позиції (статуси) у різних типах соціальних організацій.

Соціальний статус є первинним елементом соціальної структури суспільства, що розкриває місце особистості в соціальній структурі суспільства. Він зумовлений професією, віком, освітою, матеріальними статками тощо.

На основі близькості соціальних статусів, що встановлюють потенційну можливість участі індивідів у відповідних видах діяльності, формуються складніші структурні елементи суспільства — соціальні групи.

Соціальна група — відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак.

У кожному суспільстві існує певна кількість соціальних груп, утворення яких зумовлено:

— спільною діяльністю (наприклад, професійні групи, зайняті у сфері політичної, економічної та духовної діяльності);

— спільним просторово-часовим існуванням (середовищем, територією, комунікацією);

— груповими установками та орієнтаціями.

У соціальні групи люди об'єднуються на підставі спільних соціальних інтересів, які зумовлюють їх дії. Формуються вони з представників різних груп залежно від їх становища та ролі в суспільному житті.

У соціальній структурі суспільства взаємодіють різні за чисельністю соціальні групи. Традиційно їх поділяють на малі та великі.

Мала соціальна група — нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Родовою ознакою малої групи є наявність безпосередньо тривалих особистих контактів (спілкування, взаємодія), властивих, наприклад, сім'ї, виробничій бригаді, шкільному класові, колективу космічної, арктичної станції, спортивній команді, релігійній секті, групі друзів тощо. Мінімальний розмір малих груп — дві особи, максимальний — кілька десятків.

Велика соціальна група — численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, але взаємодія між якими формальніша. До них можна віднести професійні, демографічні, національні спільноти, соціальні

Як історичний феномен, соціальна структура суспільства перебуває в постійному розвитку. Його динаміка залежить насамперед від соціальної мобільності елементів соціальної структури і класи.

Соціальна мобільність — міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень.

Соціальна стратифікація.

Соціальна стратифікація (лат. *stratum* — шар) — поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо.

Соціальна стратифікація означає як сам процес, що безперервно триває в суспільстві, так і його результат. Вона засвідчує не просто різне становище в суспільстві індивідів, родин чи цілих країн, а саме їх нерівне становище. Вона є не лише методом виявлення верств конкретного суспільства, а й портретом цього суспільства. Простратифікувавши населення країни, можна виділити страти (верстви), з яких воно складається. Тому стратифікація — риса будь-якого суспільства.

Англійський соціолог Е. Гідденс розрізняє чотири основні історичні типи стратифікованого суспільства: рабство, касти, стани і класи.

1. Рабство. Воно було граничною формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими. Щоправда, і рабство було неоднорідним залежно від періоду чи культури: в одному випадку раб перебував поза законом (класична форма рабства), в іншому — йому відводилася роль слуги чи солдата. Умови ставлення до рабів у різних суспільствах були різними. В окремих суспільствах до рабів ставилися як до прислуги, їм довіряли таку відповідальну справу як виховання дітей, в інших — рабів використовували лише для виконання тяжкої праці на плантаціях. Права рабовласників також відрізнялися: в окремих суспільствах власник міг безкарно вбити свого раба, в інших це заборонялося. У будь-якому разі рабство довело свою економічну неефективність і було знищено завдяки визвольній боротьбі, яку вели раби.

2. Касты. — *закриті групи, належність до яких визначається народженням індивіда.* Кожна каста має свою роль, права і обов'язки, перехід з однієї касты до іншої заборонений. Кастова система існувала в Індії і Пакистані. У даний час де-юре вона знищена, але де-факто окремі прояви ще зберігаються. Кастова система спиралася на індуську релігію, в основі якої лежала ідея реінкарнації. Відповідно до вірувань індуїзму протягом свого життя людина повинна виконувати ту роль, яка їй судилася: брамини — правити суспільством, кшатрії — захищати населення від зовнішнього ворога, вайшії — забезпечувати суспільство всім необхідним за допомогою торгівлі, шудри — виробляти все необхідне. Якщо у цьому житті людина добре виконає свою роль, то у наступному вона потрапить до більш високої касты. У різних регіонах поділ на касты має різні форми. Особливо характерний він для Індії. Як правило, межі між кастами дуже різкі, що практично виключає будь-яку соціальну мобільність.

3. Станы. — соціальні групи, права і обов'язки яких закріплені юридичними законами, релігійною доктриною, традиціями суспільства і передаються у спадок. Класичним взірцем станової організації суспільства була Середньовічна Європа, де існувало три основні станы — дворянство, духовенство і селяни. У Росії наприкінці XVIII ст. закріпилося п'ять основних станів — дворянство, духовенство, купецтво, селяни і міщани (середні міські верстви). Кожен стан вбирав в себе прошарки, ранги, рівні, чини. Переміщення між станами було дуже рідке, воно відбувалося у межах станів. Характерною рисою станів є наявність соціальних символів і знаків: титулів, мундирів, орденів, звань. Дворянство як вищий стан мало спеціальні символи, що підкреслювали його привілейоване становище. Межі між станами не були такими різкими, як за кастової системи, а соціальне переміщення було можливим, хоча й складним.

4. Класы. — *широкі соціальні угруповання людей, які мають схожі економічні ресурси, і, як наслідок, спільні політичні погляди, стиль життя, цінності і уподобання.* Класы принципово відрізняються від попередніх стратифікаційних систем. Необхідно назвати *чотири основні відмінності:*

1. Класы виступають суто економічним утворенням, тобто належність індивіда до класу визначається його матеріальним становищем, обсягом економічних ресурсів, яким володіє індивід.

2 Якщо змінюється економічне становище індивіда, він переходить до іншого класу. Інші типи стратифікації спираються на неекономічні чинники (вплив релігії тощо).

3 На відміну від інших типів класы не спираються на силу релігії чи закону, тобто вони є більш плінними.

4 Індивід може потрапити до того чи іншого класу завдяки своїм зусиллям (чи бездіяльності), а не лише отримати класовий статус при народженні.

У західному індустріальному суспільстві розрізняють, як правило, три класы.

Вищий клас. До нього зараховують роботодавців, керівників, топ-менеджерів, усіх, хто володіє виробничими потужностями чи контролює їх, має високий майновий ценз (багатство).

Середній клас. Порівняно високо забезпечена частина суспільства, що володіє власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності. Висока якість життя, впевненість у майбутньому зумовлюють його

зацікавленість у збереженні соціального порядку, внаслідок чого він є соціальним стабілізатором суспільства.

Професійний склад його охоплює наукових і інженерно-технічних працівників, управлінський, адміністративний персонал, що не обіймає високих посад, інтелектуалів, які працюють за наймом, працівників сфери обслуговування, дрібних власників, фермерів, робітників високої кваліфікації. Середні верстви сучасного західного суспільства становлять приблизно 80 відсотків.

Нижчий клас. До нього належать малокваліфіковані робітники, особи без професійної кваліфікації (так звані «сині комірці»).

Серед інших моделей соціальної стратифікації, прийнятих в західній соціології, вельми поширена вдосконалена **модель американського ученого У.Уотсона:**

1. **Вищий-вищий клас** (представники впливових і багатих династій, що володіють значними ресурсами влади, багатства і престижу в масштабах держави).

2. **Нижчий-вищий клас** (банкіри, політики, власники фірм, що досягли вищих статусів в ході конкурентної боротьби або завдяки особистим якостям).

3. **Вищий-середній клас** (процвітаючі бізнесмени і вищі менеджери, крупні юристи, лікарі, спортсмени, учені).

4. **Нижчий-середній клас** (найняті робітники – інженери, середні і дрібні чиновники, викладачі, науковці, керівники підрозділів, висококваліфіковані робітники).

5. **Вищий-нижчий клас** (наймані робітники).

6. **Нижчий-нижчий клас** (безробітні, робітники-емігранти, бездомні і інші маргінали).

Для українського суспільства представляється модель соціальної структури, запропонована Н.М. Римашевською:

1. **Загальноукраїнські елітні групи**, що сполучають володіння власністю в розмірах, порівняних з найбільшими західними капіталами, і засобами владного впливу на загальнонаціональному рівні.

2. **Регіональні і корпоративні еліти**, що володіють значним за українськими масштабами станом і впливом на рівні регіонів і цілих секторів економіки.

3. **Український «верхній середній клас»**, який володіє власністю і доходами, що забезпечують західні стандарти споживання, домаганнями на підвищення свого соціального статусу і що орієнтується на практику, що склалася, і етичні норми господарських взаємин.

4. **Український «динамічний середній клас»**, що володіє доходами, що забезпечують задоволення середньоукраїнських і вищих стандартів споживання, високу потенційну адаптованість, характеризується значними соціальними домаганнями і мотиваціями, соціальною активністю і орієнтацією на легальні способи її прояву.

5. **«Аутсайтери»**, що характеризуються низькою адаптацією і соціальною активністю, невисокими доходами і орієнтацією на легальні способи їх отримання.

6. **«Маргінали»**, що характеризуються низькою адаптацією й, здебільшого, асоціальними установками в своїй соціально-економічній діяльності.

7. **«Криміналітет»**, що володіє високою соціальною активністю і

адаптацією, але що при цьому діє всупереч легальним нормам господарської діяльності.

3 Соціальні інститути.

Для суспільства як складної організованої системи життєво важливо закріпити певні типи соціальних взаємодій, зробити їх узгодженими, доцільними, які відбувалися б за певними правилами, були обов'язковими для соціальних спільнот, соціальних організацій, соціальних груп.

Цій меті мають служити такі елементи суспільства, як соціальні інститути, що дають змогу створити міцну і стійку систему відносин між людьми у складному суспільному середовищі, сформувані соціальний порядок, необхідний для задоволення об'єктивних потреб щодо безпеки, збереження умов матеріального життя, соціальних благ, цінностей культури тощо.

Соціальний інститут (лат. *institutum* — організація, лад) — відносно стійка модель поведінки людей і організацій, що історично склалася у певній сфері життєдіяльності суспільства.

Кожен соціальний інститут має свою систему цінностей та правил (нормативних очікувань), які визначають мету його діяльності.

Види і функції соціальних інститутів

Соціальні інститути класифікують на основі різних критеріїв. Найпоширенішою є класифікація за критерієм цілей (змістових завдань) і сферою дії. У такому разі прийнято виокремлювати економічні, політичні, культурні та виховні, соціальні комплекси інститутів:

- **економічні** (власність, гроші, банки, господарські об'єднання різного типу) забезпечують виробництво і розподіл суспільного багатства, регулюють грошовий обіг;

- **політичні** (держава, Верховна Рада, суд, прокуратура) — пов'язані з встановленням, виконанням і підтриманням певної форми політичної влади, збереженням і відтворенням ідеологічних цінностей;

- **культурні та виховні** (наука, освіта, сім'я, релігія, різні творчі установи) — сприяють засвоєнню і відтворенню культурних, соціальних цінностей, соціалізації індивідів;

- **соціальні** — організують добровільні об'єднання, регулюють повсякденну соціальну поведінку людей, міжособистісні стосунки.

За критерієм способу регулювання поведінки людей у межах певних інститутів виділяють формальні та неформальні соціальні інститути.

Формальні соціальні інститути. Засновують свою діяльність на чітких принципах (правових актах, законах, указах, регламентах, інструкціях), здійснюють управлінські й контрольні функції на підставі санкцій, пов'язаних із заохоченням і покаранням (адміністративним і кримінальним). До таких інститутів належать держава, армія, школа тощо.

Неформальні соціальні інститути. Вони не мають чіткої нормативної бази, тобто взаємодія у межах цих інститутів не закріплена формально. Є результатом соціальної творчості та волевиявлення громадян. Соціальний контроль у таких інститутах встановлюється за допомогою норм, закріплених у громадській думці, традиціях, звичаях. До них відносять різні культурні і соціальні фонди, об'єднання за інтересами тощо.

Функції та структурні елементи основних інститутів суспільства

Інститути	Функції	Основні ролі	Фізичні риси	Символи
Сімейно-шлюбні материнство, шлюб, батьківство	Турбота, виховання дітей	Батько мати дитина	Будинок, квартира, домашні речі	Обручки заручини контракт
Економічні власність, гроші, банки	Добування їжі, одягу, житла	Роботодавець найманий працівник покупець продавець	Фабрика офіс магазин	Гроші торгівля марка реклама
Політичні держава, Верховна Рада, суд, армія, прокуратура	Підтримка законів, правил і стандартів	Законодавець суб'єкт права	Громадські будівлі та місця	Прапор кодекс партія
Релігійні церква, обряди, конфесії	Сприяння соборним відносинам та канонами, поглиблення віри	Священик прихожанин	Собор церква	Хрест вівтар біблія
Виховні та культурні Освіта, наука, культура	Соціалізація людей, залучення до базових цінностей і практик	Учитель учень студент	Школа коледж підручник	Диплом ступінь

5 Соціальні статуси та ролі.

Поняття соціального статусу дає нам уявлення про те, яке місце займає людина в суспільстві, до яких груп вона належить і, відповідно, якої поведінки від неї можна очікувати.

Поняття соціального статусу було введено *Раймоном Лінтоном* у 30-х роках ХХ ст. Він визначив **статус** як місце, яке займає індивід у даній системі і яке пов'язане з певною сукупністю прав і обов'язків. **Соціальний статус особистості** – це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання.

Соціальний статус визначається належністю до певних груп. Він охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, освіту, характер виконуваної праці, посаду, матеріальне становище, наявність влади, партійну і профспілкову належність, ділові відносини, належність до демографічних або етнічних груп (національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки).

Прикладами соціальних статусів є статус жінки, чоловіка, студента, батька, пасажира, громадянина, президента тощо. **Оскільки ми належимо до багатьох соціальних груп, то, відповідно, ми маємо багато статусів.** Так, одночасно людина може бути студентом, чоловіком, громадянином України, росіянином за національністю, буддистом за віросповіданням.

Соціальні статуси поділяються на **привласнені**, або одержані незалежно від суб'єкта, найчастіше від народження (раса, стать, вік, національність) і **досягнуті** або надбані власними зусиллями індивіда (сімейне становище, професійно-кваліфікаційний рівень тощо).

Можна розрізнити **соціальний і особистий статус індивіда**. Перший пов'язаний з його належністю до певної групи і престижем групи, другий — з положенням усередині групи, особливо малої, і особистісними якостями, що викликають повагу або неповагу оточуючих.

З поняттям статусу пов'язано поняття соціальної ролі. Р. Лінтон визначав роль як *динамічний аспект статусу — діяльність щодо реалізації певних прав і обов'язків*. Іншими словами, якщо людина має статус студента, сина, менеджера, пасажира, то її поведінка на лекції, в родині, на роботі, громадському транспорті буде різною.

Соціальна роль – типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом, яка не викликає негативної реакції соціального середовища.

Людина в суспільному житті, як правило, виконує кілька соціальних ролей, які утворюють, за термінологією Р. Мертона, „рольовий набір”. Соціальні ролі можуть закріплюватися формально (через посередництво закону чи іншого правового акту) або мати неформальний характер (моральні норми поведінки в певному суспільстві).

Таким чином, **соціальна роль — це здійснення прав і обов'язків, пов'язаних з певним статусом.**

Коли вивчається соціальна роль, необхідно розглядати:

а) існуючу в суспільстві систему очікувань щодо поведінки індивіда, який займає певне положення;

б) уявлення людини про модель своєї власної поведінки у взаємодії з іншими людьми;

в) відкриту поведінку індивіда, який займає певний статус. Найчастіше *соціальні статуси і ролі підрозділяються на:*

1. Конвенціональні (або формальні) і міжособистісні (абонеформальні).

Конвенціональні статуси — це такі, по відношенню до яких у членів суспільства існують загальноприйняті, конвенціональні уявлення про те, як треба поводитись виконавцю цих ролей. Наприклад, більшість членів певного суспільства мають схожі погляди на те, як повинні поводитись лікар і пацієнт, вчитель і учень. Ці погляди, як правило, закріплені у функціональних обов'язках, правилах поведінки.

Міжособистісні статуси — це такі, по відношенню до яких не має більш-менш єдиних уявлень, які б були десь зафіксовані. Такими статусами та ролями можуть бути статуси коханця, друга, сусіда.

Предписані, тобто задані ззовні, які не залежать від зусиль індивіда (наприклад, статус жінки, підлітка, українця), і **досягнуті, отримані завдяки особистим зусиллям даного індивіда** (наприклад, студента, президента, батька).

Активні (які індивід виконує в даний момент) і латентні (усі статуси і ролі, носієм яких людина є, але в даний момент їх не виконує).

Оскільки людина одночасно може виконувати кілька ролей, то можуть виникати так звані *рольові напруги і рольові конфлікти*.

Рольова напруга — це протиріччя між уявленнями людини щодо виконання якоїсь ролі й умовами, в яких їй приходить- ся цю роль виконувати, або коли особистість має виконувати роль, яка не відповідає ані її інтересам, ані внутрішнім настановам. Наприклад, студент прагне підготувати реферат, але бібліотеку зачинили на ремонт, або людину змушують голосувати на виборах, але вона цього не хоче.

Рольові конфлікти можуть бути міжособистісними та внутрішньо особистісними.

Міжособистісні конфлікти мають місце тоді, коли виникають протиріччя між людьми не як індивідуальностями, а як представниками певних ролей. Наприклад, Іванов та Петров можуть конфліктувати не тому, що вони не подобаються один одному, а тому, що один — міліціонер, а інший — злочинець:

Внутрішньособистісні конфлікти — це протиріччя всередині однієї особистості. Такі протиріччя можуть бути викликані необхідністю одночасно виконувати декілька ролей (*міжрольові конфлікти*), так і відповідати різним вимогам, пов'язаним з однією й тією ж роллю (*внутрішньорольові конфлікти*).

Міжрольові конфлікти виникають тоді коли дві або більше соціальних ролей, які виконує одна людина, передбачають несумісні обов'язки. Прикладом такого конфлікту може розглядатися ситуація, коли ролі студента, батька та працівника фірми виконує одна особа. Ці ролі можуть вимагати від особи бути одночасно на роботі, вдома та в інституті або виконувати стільки завдань, що на них не вистачає часу.

Внутрішньорольові конфлікти полягають у суперечливих вимогах, що висувуються до носіїв однієї ролі різними соціальними групами. Наприклад, студент повинен обирати, до якого предмета йому готуватись, прийти до декана, який його викликає, чи на лекцію, яка проводиться в цей час за розкладом.

Лекція № 5

ТЕМА: Соціальні відносини. Конфлікт як прояв соціальних відносин

Мета:

Навчальна: охарактеризувати теорії соціології конфлікту;

Розвиваюча: розвивати у студентів вміння та здатність до соціологічного стилю мислення;

Виховна: виховати толерантність, уважність, зібраність, спостережливість, активну життєву позицію.

Обладнання:

- зошити;
- ручки.

План:

1 Соціологія конфлікту як галузь соціологічного знання. Поняття

«соціальний конфлікт».

2 Класифікація, функції, причини, стадії, шляхи розв'язання конфліктів.

3 Прогнозування та попередження конфліктів.

Література:

- 1 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002. – 560 с.
- 2 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008. – 452 с.
- 3 Соціологія: Підручник / За ред. докт. соціол. наук, проф. В.М. Пічі. - 4-те видання, виправлене. - Львів: "Магнолія 2006". 2009. с. 293
- 4 Білоус В.С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: навч. посіб. для ВНЗ / В.С. Білоус. – К.: Генеза, 2002. – 370 с.
- 5 Піча В.М. Соціологія: навч. посіб. / В.М. Піча. – К.: МАУП, 2008. – 386 с.

1 Соціологія конфлікту як галузь соціологічного знання. Поняття «соціальний конфлікт».

Конфлікт - слово латинського походження й означає воно буквально зіткнення сторін, думок, певних сил, спільнот, соціальних інститутів, індивідів тощо. У соціології концепція конфлікту виникла у ХІХ ст. не без впливу марксизму. Сам термін ввів німецький соціолог Г. Зіммель.

Під конфліктом традиційно розуміють певні протиріччя, антагонізми, колізії, пов'язані із суперечливим перетином прагнень, інтересів, поглядів окремих людей чи соціальних груп. В залежності від змісту, характеру та спрямованості таких дій конфлікт може наростати, пом'якшуватись, або розв'язуватись.

Соціологія конфлікту - це галузь соціології, яка вивчає природу, механізми виникнення та розгортання, а також способи попередження та розв'язання соціальних конфліктів.

Об'єктом соціології конфлікту є різноманітні конфлікти між соціальними суб'єктами (індивідами, соціальними групами, класами, націями, державами тощо), що розглядаються як фактори розвитку соціальних систем.

Предмет соціології конфлікту:

1. з'ясування соціальної природи та сутності конфліктів, принципів їх діагностики;
2. соціологічний аналіз конфліктів, їх типологія та класифікація;
3. визначення способів подолання та механізмів правління соціальними конфліктами.

Конфлікт - це зіткнення протилежних інтересів, цілей, позицій або поглядів суб'єктів соціальної взаємодії (індивідів, соціальних груп, суспільств тощо)

Конфлікт має соціальну природу, оскільки учасниками конфлікту завжди є люди, або певні соціальні групи та спільноти. В свою чергу, соціальна природа конфлікту зумовлює включення його у коло проблем, які становлять безпосередній інтерес для соціології та окреслюють її предмет.

Соціальний конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення) — крайній випадок загострення соціальних протиріч, який виражається в зіткненні різних соціальних спільнот, обумовленому протилежністю чи суттєвою відмінністю їх інтересів, цілей, тенденцій розвитку

Під соціальним конфліктом звичайно мають на увазі той вид протистояння, в якому сторони намагаються захопити територію або ресурси, погрожують іншим суб'єктам посягати на їхні інтереси таким чином, що боротьба набуває форми

нападу або оборони. Поняття соціального конфлікту включає активність протилежних сторін, суперечки, дебати, торги, суперництво, воєнні сутички, пряме і непряме насилля.

Більшість соціологів схильні вважати, що існування сучасного суспільства без конфліктів неможливо, тому що конфлікт є невід'ємною частиною життєдіяльності людей, а також важливим джерелом соціальних змін, що відбуваються в суспільстві.

В історії соціології природа та сутність конфлікту визначалися по-різному:

Учені про соціальний конфлікт

К. Маркс	Висував на перше місце економічні причини соціального конфлікту. Основа соціального конфлікту – боротьба за власність
Р. Дарендорф	Соціальний конфлікт є наслідком соціальної нерівності. Основа соціального конфлікту – політичні чинники: боротьба за владу, престиж, авторитет. Соціальний конфлікт може виникнути в будь-якому співтоваристві, соціальній групі чи суспільстві, де є лідери й підлеглі. Причиною соціального конфлікту є прагнення до домінування, більшого впливу на інших
Г. Зіммель	Конфлікт, хоча і є однією із форм суперечностей, все ж являє собою об'єднуючу силу, яка поєднує конфліктуючі сторони, що, безперечно, сприяє стабілізації суспільства
П. Сорокін	Основною причиною конфліктів є пригнічення базових потреб людини, без задоволення яких вона не може існувати. Це, передусім, потреби в харчуванні, одязі, житлі, самозбереженні, самовираженні, творчості, прагнення до свободи тощо. Важливі не лише потреби, а й засоби їх задоволення, доступ до відповідних видів діяльності, що зумовлено соціальною організацією суспільства
Е. Гідденс	Конфлікт – реальна боротьба між активними людьми або групами, незалежно від того, якими є витоки цієї боротьби, її способи і засоби, що мобілізує кожна з протилежних сторін

2 Класифікація, функції, причини, стадії, шляхи розв'язання конфліктів.

Типологія конфліктів

Конфлікт є складним багатомірним явищем. Як соціальний феномен, він зберігає тенденцію до ускладнення, оновлення структури, чинників, що його породжують. Різні типи конфліктів, взаємодіючи, доповнюють один одного, набуваючи нових рис. Це зумовлено динамізацією та ускладненням системи соціальних відносин.

Типи конфліктів визначаються, в основному, за такими ознаками, як *способу розв'язання; сфери прояву; спрямованості впливу; ступеня виразності; кількості учасників; порушених потреб.*

Вид конфлікту — варіант конфліктної взаємодії, виокремлений за певною ознакою.

Класифікація конфліктів

Ознака класифікації	Види конфліктів
1. Спосіб розв'язання:	— насильницькі; — ненасильницькі
2. Сфера прояву:	— політичні;

	<ul style="list-style-type: none"> — соціальні; — економічні; — організаційні
3. Спрямованість впливу:	<ul style="list-style-type: none"> — вертикальні; — горизонтальні
4. Ступінь виразності:	<ul style="list-style-type: none"> — відкриті; — приховані
5. Кількість учасників:	<ul style="list-style-type: none"> — внутріособистісні; — міжособистісні; — міжгрупові
6. Потреби:	<ul style="list-style-type: none"> — когнітивні; — конфлікти інтересів
7 Особливість перебігу	<ul style="list-style-type: none"> - прості - складні

1. Спосіб розв'язання конфліктів припускає їх розподіл на **антагоністичні (насильницькі) конфлікти та компромісні (ненасильницькі).**

Насильницькі (антагоністичні) конфлікти являють собою способи розв'язання суперечностей шляхом руйнування структур усіх сторін-конфліктерів чи відмови всіх сторін, крім однієї, від участі в конфлікті. Ця сторона і виграє.

Компромісні конфлікти допускають декілька варіантів їх вирішення за рахунок взаємної зміни цілей учасників конфлікту, термінів, умов взаємодії.

2. Сфери прояву конфліктів укр. різноманітні: **політика, економіка, соціальні відносини, погляди й переконання людей. Виділяють політичні, соціальні, економічні, організаційні конфлікти.**

Політичні конфлікти — зіткнення з приводу розподілу владних повноважень, форми боротьби за владу.

Соціальний конфлікт являє собою суперечності в системі стосунків людей (груп), що характеризується посиленням протилежних інтересів, тенденцій соціальних спільнот та індивідів. Різновидом соціальних конфліктів вважаються конфлікти трудові чи соціально-трудова, тобто у сфері трудової діяльності.

Економічні конфлікти являють собою широкий спектр конфліктів, в основі яких лежать суперечності між економічними інтересами окремих особистостей, груп. Це боротьба за певні ресурси, пільги, сфери економічного впливу, розподіл власності тощо.

Організаційні конфлікти є наслідком ієрархічних відносин, регламентування діяльності особи, застосування розподільчих відносин в організації: використання посадових інструкцій, функціонального закріплення за працівником прав та обов'язків; упровадження формальних структур управління; наявності положень з оплати й оцінювання праці, преміювання співробітників.

3. За спрямованістю впливу виділяють **вертикальні й горизонтальні конфлікти.**

У вертикальних конфліктах обсяг влади зменшується по вертикалі зверху донизу, що й визначає різні стартові умови для учасників конфлікту: начальник — підлеглий, вища організація — підприємство, засновник — мале підприємство.

У горизонтальних конфліктах відбувається взаємодія рівноцінних за обсягом наявної влади чи ієрархічним рівнем суб'єктів: керівники одного рівня, фахівці — між собою, постачальники — споживачі.

4. Ступінь виразності конфліктного протистояння припускає виділення прихованих і відкритих конфліктів.

Відкриті конфлікти характеризуються явно вираженим зіткненням опонентів: сварки, суперечки, зіткнення. Взаємодія регулюється нормами, що відповідають ситуації й статусу учасників конфлікту.

У разі **прихованого конфлікту** відсутні зовнішні агресивні дії між сторонами-конфліктерами, але при цьому використовуються непрямі способи впливу. Це відбувається за умови, що один з учасників конфліктної взаємодії побоюється іншого, або ж у нього немає достатньої влади й сил для відкритої боротьби.

5. Кількість учасників конфліктної взаємодії дозволяє поділяти їх на **внутріособистісні, міжособистісні, міжгрупові**.

Внутріособистісні конфлікти являють собою зіткнення всередині особистості рівних за силою, але протилежно спрямованих мотивів, потреб, інтересів. Особливістю даного виду конфлікту є вибір між бажанням і можливостями, між необхідністю виконувати й дотриманням необхідних норм.

На вибір правильного рішення у разі внутріособистісного конфлікту людина може витратити багато сил і часу, а отже, стрімко зростає емоційна напруженість, може виникнути стрес, а перед ухваленням рішення поведінка особистості може стати неконтрольованою. Прикладами є конфлікти «плюс-плюс», «плюс-мінус», «мінус-мінус».

Іншим різновидом внутріособистісного конфлікту є **рольовий конфлікт**, коли в одній особистості виникає необхідність одночасного виконання різних своїх ролей, які до того ж суперечать одна одній. Складність вирішення внутріособистісних конфліктів полягає в тому, що іноді відбувається зіткнення трьох складових, необхідних для досягнення поставленої мети: бажання («хочу»), можливості («можу»), необхідності («треба»).

Міжособистісні конфлікти являють собою зіткнення індивідів із групою, між собою, боротьбу за інтереси кожної зі сторін. Це один із найбільш розповсюджених видів конфліктів.

Міжгрупові конфлікти — конфлікти між різними групами, підрозділами, у яких зачіпаються інтереси людей, об'єднаних на період конфлікту в єдині згуртовані спільноти. Слід зазначити, що ця згуртованість може зникнути відразу після припинення конфлікту, але в момент відстоювання загальних інтересів єдність групи може бути досить значною.

6. Залежно від порушених потреб виділяють когнітивні конфлікти та конфлікти інтересів.

Конфлікт когнітивний — конфлікт поглядів, точок зору, знань. У такому конфлікті метою кожного суб'єкта є переконати опонента, довести правильність своєї точки зору, своєї позиції.

Конфлікти інтересів можна представити як противагу конфлікту когнітивному, що означає протиборство, засноване на зіткненні інтересів різних опонентів (груп, індивідів, організацій).

7 Беручи до уваги особливості перебігу, реалізації конфліктів, соціологія визначає прості та складні їх форми.

До простих конфліктів відносять:

- **бойкот** — повна або часткова відмова від дій, що можуть бути корисними для іншої сторони; здебільшого він стосується економічних, політичних, організаційних аспектів взаємовідносин;

- **саботаж** — одна з форм боротьби, найчастіше прихованої, в якій використовують дезінформацію, підрив авторитету суперника, знищення його матеріальних засобів;

- **переслідування** — має на меті послаблення, компрометацію противника;

- **вербальна та фізична агресія** — проявляються через звинувачення, дискредитацію, поширення чуток, фізичне насильство, теракти, вбивства.

До складних форм соціальних конфліктів належать:

- **суспільний протест** — постає як публічна дія з метою вираження незадоволення кимось або чимось;

- **бунт** — його формами є заколот, повстання, заворушення; як правило, вони короткочасні, вкрай агресивні, стихійні;

- **соціальна революція** — постає як процес різких радикальних якісних змін, суттєвих суспільно-політичних перетворень;

- **війна** — тотальна боротьба між великими суспільними групами, яка здійснюється шляхом збройного насильства.

У зв'язку з тим, що розподіл конфліктів на види представляється досить умовним, чіткої межі між різними видами не існує, і на практиці виникають такі конфлікти: організаційні вертикальні міжособистісні; горизонтальні відкриті міжгрупові і т. д.

Функції конфліктів

За своєю природою конфлікт може бути носієм як конструктивних, так і деструктивних тенденцій, що зумовлює його позитивні та негативні функції.

До позитивних відносять:

1. **соціально-діагностичну** - виникнення конфліктів свідчить про недоліки у функціонуванні соціальних організацій, поглиблення суспільних протиріч, поляризацію інтересів різних соціальних груп;
2. **регулюючу** - конфлікти створюють підтримують у суспільстві соціальну рівновагу, забезпечують баланс сил у структурах влади й управління;
3. **інтегративну** - участь у конфлікті сприяє консолідації людей, які захищають спільні інтереси, формуванню їх зацікавленості у співпраці, узгодженні та об'єднанні своїх зусиль;
4. **інноваційну** - конфлікти сприяють оновленню соціальних відносин, утвердженню нових норм та цінностей, дозволяють уникнути застою, є джерелом нововведень та прогресивних тенденцій;
5. **комунікативну** - пошук шляхів розв'язання конфлікту активізує соціальну взаємодію, забезпечує взаємоприспособлення його учасників, спільне вироблення взаємоприйнятних рішень;
6. **соціально-психологічну** - конфлікти сприяють зняттю психологічної напруги, викиду негативних емоцій і поступовому зниженню їх інтенсивності.

Водночас, конфлікти можуть нести і деструктивні тенденції, посилювати нестабільність соціальної системи, порушувати її нормальне функціонування.

У такому випадку йдеться про негативні функції конфліктів, до яких відносять:

1. **дестабілізуючу** - деструктивні конфлікти призводять до порушення соціальної рівноваги, громадського порядку, застосуванню насильницьких

- методів розв'язання існуючих проблем;
2. **надлишково-витратну** - конфлікти, як правило, вимагають використання додаткових матеріальних, часових, моральних, зокрема, емоційних ресурсів для вирішення проблем, навколо яких вони виникають;
 3. **дезорганізуючу** - конфлікти уповільнюють та ускладнюють процеси прийняття рішень, відволікають від виконання поточних планових завдань, порушують ритм та ефективність діяльності.

Механізм соціального конфлікту проходить зазвичай наступні стадії протікання конфлікту.

Динаміка конфлікту як зміна одного етапу іншим

Етап	Ознаки
1. Прихована стадія (латентна)	Протиріччя ще не усвідомлюються. Конфлікт проявляється лише в помітному чи прихованому незадоволенні ситуацією. Невідповідність цінностей, інтересів, мети, засобів їх досягнення не завжди виливається в конфлікт: протилежна сторона деколи змиряється з несправедливістю або чекає свого часу, приховуючи образ
2. Стадія формування (демонстративна)	На цій стадії суб'єкти конфлікту, перш ніж зважитися на відкриті дії, оцінюють свої можливості (матеріальні цінності, владу, інформацію, зв'язки і т. ін.), вживають відповідні заходи щодо консолідації сил протиборчих сторін, пошуку прихильників та розширення їх кола. Формуються протиріччя, чітко усвідомлюються претензії, які можуть бути виказанні протилежній стороні у вигляді вимог. Формуються групи, які беруть участь в конфлікті, з них висуваються лідери
3. Стадія інциденту (агресивна стадія)	Для виникнення конфлікту як такого потрібні три умови: конфліктна ситуація, учасники конфлікту, а також наявність приводу для конфлікту, тобто своєрідного «спускового механізму», що сприяє розвитку подій.
4. Стадія активних дій (батальна). Ескалація	Конфлікт потребує багато енергії, тому він швидко досягає максимуму конфліктних дій – критичної точки, потім йде на спад.
5. Завершення конфлікту	На цій стадії конфлікт завершується, але це не означає, що всі інтереси конфліктуючих сторін повністю задоволені. Усунення інциденту — це необхідна дія, але її недостатньо для погашення конфлікту, оскільки за певних обставин цей конфлікт може спалахнути знову. Розв'язання конфлікту може бути як повним, так і частковим.
6. Післяконфліктна стадія	Сукупність об'єктивних і суб'єктивних наслідків розв'язання конфлікту, що визначають його конструктивний або деструктивний характер.

У соціальній практиці існує, як правило, три основних виходи із конфлікту: «виграш-програш»; «виграш-виграш»; «програш-програш». Однак

таке подання результату конфлікту є досить неточним. Справа в тому, що є варіанти, які не відповідають повною мірою цій вихідній схемі.

Варто також підкреслити, що успішне розв'язання конфлікту пов'язане з певними умовами:

- своєчасною і точною діагностикою його причин, у ході якої виявляються об'єктивно існуючі протиріччя, інтереси, цілі;
- взаємною зацікавленістю сторін у подоланні існуючих протиріч;
- спільним пошуком шляхів подолання конфлікту.

Причини конфліктів

1. Соціальна нерівність.
2. Протилежність інтересів людей, соціальних груп.
3. Дефіцит життєвих благ.
4. Боротьба за кращі позиції у суспільстві.
5. Невідповідність цінностей індивідів і суспільства.
6. Егоїстичність особистості.
7. Неповна, неправдива, спотворена інформація.
8. Недосконалість людської психіки.

3 Прогнозування та попередження конфліктів.

Попередження конфлікту вимагає вміння управляти процесом вирішення конфліктної ситуації до того моменту, як вона переросте у відкрите протиборство.

Управління конфліктом — це здатність керівника побачити конфліктну ситуацію, осмислити її та здійснити попереджувальні дії щодо її вирішення.

Управління конфліктом як сфера діяльності керівника має такі стадії:

- **сприйняття конфлікту та первинна оцінка ситуації;**
- **дослідження конфлікту та визначення його причин;**
- **пошук шляхів вирішення конфлікту;**
- **здійснення організаційних заходів, спрямованих на подолання конфлікту.**

Конфлікт в організації практично завжди помітний, оскільки має певні зовнішні прояви: високий рівень напруженості в колективі; зниження працездатності; погіршення виробничих і фінансових показників; зміна на гірше взаємин із постачальниками та покупцями тощо.

Слід враховувати, що об'єктивний рівень конфлікту і його сприйняття мають бути адекватними стану справ, інакше можуть виникати:

- псевдоконфлікти (реально не існуючі конфлікти);
- переоцінка або недооцінка значущості конфлікту;
- несприйняття, ігнорування існуючого конфлікту.

Дослідження конфлікту і пошук його причин - це наступна важлива стадія управління конфліктом в організації. Будь-яким практичним діям передуює аналіз конфліктної ситуації, який припускає:

- а) виявлення сутності суперечностей, визначення не тільки приводу, а й причин, які нерідко маскуються учасниками конфлікту;
- б) розв'язання вузлів конфліктної ситуації та проведення своєї часної роботи щодо можливих шляхів її усунення;
- в) з'ясування інтересів і цілей учасників конфлікту, їхніх позицій (цілі можуть бути не суперечливими, але тлумачитися по-різному);
- г) визначити, чи конфлікт пов'язаний із рисами особистого характеру, чи з вирішенням колективних завдань або виконанням обов'язків;

д) здійснити оцінку можливих результатів і наслідків протидії та пошук альтернативних варіантів досягнення мети;

е) віднайти місця перетину спільних цілей і інтересів конфліктуючих сторін.

Пошук шляхів вирішення конфлікту. На цьому етапі необхідно:

а) повністю припинити конфронтацію та досягнути взаємного примирення сторін;

б) знайти компроміс — часткове задоволення домагань обох сторін і взаємних поступок, що приведе до взаємного виграшу;

в) визначити шляхи вирішення конфлікту на діловій, принциповій основі через задоволення об'єктивних вимог і претензій сторін або шляхом розкриття необ'єктивності претензій, що пред'являються;

г) покарати винуватців (ініціаторів) конфлікту;

д) організаційно припинити конфлікт (адміністративна заборона продовження конфлікту, розформування одного з підрозділів, звільнення ініціаторів конфлікту з посади тощо, але при вирішенні конфлікту важливо не допускати виникнення екстремальних ситуацій).

Сучасна конфліктологія виділяє два основні типи вирішення конфлікту в організаціях:

1. Авторитарний тип, коли вирішення конфлікту здійснюється шляхом застосування владних повноважень. Він використовується тоді, коли:

- керівник бачить і чує тільки себе і вважає, що співробітники зобов'язані підкорятися йому, а сумніви у правильності його рішень неприпустимі;
- керівник вважає, що повинен досягнути перемоги у конфлікті за всяку ціну;
- конфлікт розглядається ним як прояв слабкості характеру людей;
- вирішення конфліктної ситуації може бути тільки на користь керованої ним організації, в інших випадках повинні "летіти голови".

При цьому типі вирішення конфлікту використовуються такі методи:

а) переконання і навіювання, що практично невід'ємні, а керівник намагається використовувати свої права, посадове положення, авторитет і через диктат впливати на конфліктуючі сторони силою логіки, фактів, особистого прикладу;

б) силове погодження непримиримих інтересів, спрямованих на зближення конфліктуючих сторін, що дозволяє домогтися зняття напруженості у взаєминах;

в) перетягування на свій бік певних структур - авторитетних співробітників, профспілок тощо.

Основна перевага авторитарного типу вирішення конфлікту полягає в тому, що при його використанні економиться час, а його головний недолік зводиться до того, що конфлікт при цьому не вирішується повністю, причини його не усуваються і можливе його повернення.

2. Партнерський тип вирішення конфлікту, при якому застосовуються конструктивні способи. Він використовується тоді, коли:

- має місце конструктивна взаємодія керівника з конфліктуючими сторонами, він має до себе довіру, дотримується етики та коректності у спілкуванні;
- сприймаються аргументи обох сторін;
- існує готовність до компромісу, здійснюється взаємний пошук рішень і вироблення взаємоприйнятних альтернатив;
- спостерігається прагнення сумістити особисті інтереси з інтересами організації;
- співпраця керівника зі сторонами конфлікту сприймається як нормальний чинник діяльності.

Партнерський тип конфлікту має свої переваги. Він ближче до реального вирішення проблем, дозволяє знайти об'єднувальні чинники, тобто задовольнити (можливо, не завжди повністю) інтереси сторін.

4 Медіація:

Медіація — вид діяльності, що полягає в оптимізації за допомогою третьої сторони процесу пошуку вирішення проблеми задля припинення конфлікту.

Найчастіше для цього влаштовують переговори за допомогою *медіатора* (третьої сторони). Ефективність медіації забезпечують добровільність, рівноправність сторін, відсутність у них процедурних переваг, незалежність та нейтральність медіатора, конфіденційність переговорів.

Медіаторство може бути офіційним (формальним) і неофіційним (неформальним).

Офіційними медіаторами виступають міждержавні організації (ООН), окремі держави, державні правові інституції, державні комісії, представники правоохоронних органів, громадські організації тощо.

Неофіційними медіаторами бувають відомі особи, представники релігійних організацій, професійні психологи, неформальні лідери, друзі, сусіди та ін.

Сторони здебільшого звертаються до медіаторів, безуспішно втративши всі аргументи, сили та засоби для розв'язання конфлікту, коли в позиціях, які вони відстоюють, не вдається знайти спільне, по-різному тлумачать головні для вирішення конфлікту критерії або вважають конче необхідним зовнішній контроль за дотриманням проміжних тимчасових угод. Буває, що сторони дорожать добрими відносинами, але за певних обставин не можуть порозумітися і тоді вдаються до послуг медіатора.

Медіатор може і самостійно ініціювати свою участь у розв'язанні конфлікту. Це відбувається за існування загрози застосування насильства сторонами чи реального його застосування, відсутності порозуміння між ними і перспектив на те, що вони його самотужки знайдуть.

Залежно від впливу медіатора на рішення конфліктуючих сторін соціологія конфлікту визначає такі його ролі:

- третейський суддя (авторитарна роль, має найбільші можливості щодо визначення варіантів вирішення проблеми);
- арбітр (теж має значні повноваження, але сторони можуть не погодитися з його рішенням та опротестувати його);
- посередник (більш нейтральна роль; маючи певні знання, він забезпечує конструктивне обговорення проблеми, прийняття рішення залишається за конфліктантами);
- помічник (не втручається у полеміку щодо змісту проблеми та прийняття рішення, забезпечує організацію переговорів та зустрічей);
- спостерігач (своєю присутністю утримує сторони від порушень домовленостей, агресії).

Третя сторона може забезпечити вольове припинення конфлікту (третейський суддя, арбітр), розведення конфліктуючих сторін (третейський суддя, арбітр), блокування боротьби (третейський суддя, арбітр, спостерігач), застосування санкцій (третейський суддя, арбітр), визначення правомірності претензій (третейський суддя, арбітр), надання допомоги (помічник, посередник), сприяння нормалізації відносин (помічник, посередник), надання допомоги в

організації спілкування (помічник, посередник), контроль за виконанням домовленостей (арбітр, спостерігач, посередник).

Як тактичні прийоми медіатор може застосовувати почергового вислуховування сторін у межах спільної зустрічі, човникову дипломатію (курсуючи між конфліктантами), тиск, акцентування на слабких моментах у позиціях опонентів. Він повинен володіти знаннями та професійними якостями для переговорів, мати досвід регулювання конфліктів, знання ситуації та особливостей конфлікту, необхідні особистісні якості тощо. Медіацію вважають досить ефективною формою розв'язання конфліктів.

Лекція № 6

ТЕМА: Соціологія праці та управління

Мета:

Навчальна: ознайомити студентів з основними поняттями даної теми; охарактеризувати сутність Хоторського експерименту;

Розвиваюча: розвивати у студентів вміння та здатність до соціологічного стилю мислення;

Виховна: виховати толерантність, уважність, зібраність, спостережливість, активну життєву позицію.

Методи: словесний, наочний.

Матеріально – технічне забезпечення, дидактичні засоби та ТЗН: конспект, наочності.

План:

- 1 Сутність понять: "економічні свідомість, інтерес, поведінка"; "власність". Соціальні функції економіки.
- 2 Поняття предмету соціології праці та управління. Основні категоріальні характеристики праці.
- 3 Особистість сучасного керівника та методи підвищення ефективності його праці та взаємодії з трудовим колективом.

Література:

- 1 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002. – 560 с.
- 2 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008. – 452 с.
- 3 Соціологія: Підручник / За ред. докт. соціол. наук, проф. В.М. Пічі. - 4-те видання, виправлене. - Львів: "Магнолія 2006". 2009. с. 293
- 4 Білоус В.С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: навч. посіб. для ВНЗ / В.С. Білоус. – К.: Генеза, 2002. – 370 с.
- 5 Піча В.М. Соціологія: навч. посіб. / В.М. Піча. – К.: МАУП, 2008. – 386 с.

1 Уявлення про економічну сферу. Сутність понять: "економічні свідомість, інтерес, поведінка"; "власність". Соціальні функції економіки.

Загальноприйнятим в соціології є поділ громадянського суспільства на чотири основні сфери життя: економічну, соціальну, політичну і духовну.

Залишаючи за собою соціальну сферу як основне поле соціологічного аналізу явищ і процесів, соціологія все ширше і глибше проникає в економіку, політику і культуру, досліджуючи взаємопов'язані процеси і явища, які мають соціологічне забарвлення, людську специфіку.

Економічна сфера є визначальною у структурі суспільства. Серцевиною цієї сфери є матеріальне виробництво, без чого людське суспільство не могло б існувати взагалі, тим більше — розвиватися. В процесі матеріального виробництва люди відтворюють умови свого буття, виробляють засоби, необхідні для задоволення своїх потреб. Потреби завжди лежать в основі діяльності й поведінки людей, є рушійною силою і джерелом реальних суспільних відносин. Вони спонукають людину до практичних дій, до певних вчинків, кінцевою метою яких є задоволення цих потреб.

Виникнення економічної соціології зумовлене соціальною потребою створення спеціального знання соціальних явищ і процесів, нагромадження спеціальних наукових ідей, концепцій, фактів і факторів, а також вироблення нових методів соціологічних досліджень. *Основою її появи стали потреби у пошуку шляхів ефективного управління людським фактором в умовах науково-технічного прогресу, розширення масштабів виробництва, ускладнення економічних зв'язків і загострення соціальних суперечностей.*

В умовах проведення економічних реформ вивчення економічної соціології становить нагальну потребу для спеціаліста будь-якого профілю. Як спеціальна галузь соціології вона ґрунтується на інтеграції соціологічного її економічного підходів, що забезпечує визначення соціальної спрямованості і розвитку економіки, взаємовплив економічних і соціальних відносин, дозволяє вишукати шляхи ефективного управління людським фактором у складенні економічного життя, виробити оптимальні економічною і соціальними сферами.

Особливу роль у становленні економічної соціології відіграв розвиток емпіричних соціологічних досліджень, зокрема дослідження промислової соціології, теорії соціальної стратифікації і мобільності, соціології організації тощо. На становлення економічної соціології особливий вплив мали дослідження управління людським фактором, які ґрунтувались на людських відносинах.

Економічну соціологію також пов'язують із структурно-функціональним напрямом соціології, який розробили Г.Парсонс, К.Смелзер, К. Девіс та ін. Цей напрям охоплював також такі елементи, як бізнес, ринок адміністрація, конкуренція, інфляція тощо. Дослідження цього напрямку ґрунтувались на соціологічних методах і підходах, на соціологічному аналізі зв'язків економіки і суспільства.

Дослідження економічної соціології спрямовувалися на:

- поведінку споживачів товарів;
- асоціальні ролі у дефіцитній економіці;
- поведінку і стимулювання діяльності господарських керівників;
- ставлення до економічних реформ;
- вплив соціальних та культурних факторів на розвиток економіки;
- систему цінностей людей.

На розвиток економічної соціології суттєво вплинув науково-технічний прогрес, який виявляється у широкому спектрі тенденцій, зокрема у зростанні технічної озброєності і спеціалізації суспільної праці, що зумовлює зміну ролі людини у системі "природа— суспільство".

Важливим фактором соціально-економічного розвитку суспільства є зростання рівня, освіти і культури. Сучасна молодь вступає у трудове життя з вищим рівнем загальної і професійної підготовки. Освічені, культурні і кваліфіковані працівники значно активніші у праці і житті. Зростання культури й інформативності, розширення потреб та інтересів посилили прагнення працівників до більшої самостійності, підвищили цінність творчих елементів праці.

Водночас виникли різні особисті стратегії поведінки у праці і одержанні доходів. Одні прагнуть одержувати максимально високі доходи будь-яким чином. Інші задовольняються одержанням фіктивних доходів при мінімальних затратах праці. Більшість працівників обирає стратегію цінностей, критеріями яких є доход та вільний, від роботи час. Історичний досвід свідчить, що поведінка людини значною мірою визначається суспільними відносинами, а її регулювання здійснюється соціальною політикою і господарським механізмом.

Економічна соціологія вивчає широке коло питань соціальної політики, яка стосується діяльності органів влади, спрямованої на регулювання стану, відносин і взаємодії основних елементів соціальної структури суспільства—класів, націй, верств і груп. Завдання цієї політики полягає у забезпеченні узгодження інтересів індивідів і спільностей з інтересами суспільства. Конкретні цілі соціальної політики ґрунтуються на потребах і умовах та спрямовуються на здійснення соціального захисту людей і соціальної справедливості в усіх сферах суспільного життя.

Категоріальний апарат економічної соціології охоплює загальнонаукові, загальносоціальні та специфічні (виникли в соціології, відображають її підхід до суспільного життя) категорії. Головні з них: соціальний механізм розвитку економіки, економічна поведінка, економічна культура та ін.

Перший рівень — це найзагальніші категорії: «економічна сфера» і «сфера соціальних відносин». Вони характеризують суспільство на перетині його з економікою.

До другого рівня належать категорії, що розкривають соціальний механізм розвитку економіки та окремих його фрагментів у регулюванні соціально-економічних процесів. За ними — категорії, що конкретизують зміст соціальних механізмів: «економічна свідомість», «економічне мислення», «соціально-економічні стереотипи», «економічні інтереси», «економічна діяльність», «економічна поведінка», «економічна культура».

Економічна поведінка — система соціальних дій, пов'язаних з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів) та зорієнтованих на одержання користі (вигоди, винагороди, прибутку) від їх обігу.

Вона є своєрідною соціальною субстанцією усіх процесів господарського життя суспільства, оскільки основою обороту економічних цінностей (благ, послуг, інформації) є численні, різноманітні за змістом індивідуальні, групові та масові акти поведінки людей з метою задоволення своїх потреб.

Основою соціальної поведінки економічного типу є система норм і правил, закріплених юридично на державному рівні, у різних угодах між людьми, у традиціях повсякденного життя. Ці норми і правила можуть бути закріплені спеціальними законодавчими актами, у звичаєвому, природному праві, традиціях, соціальних звичках, стереотипах. Однак усі вони визначають порядок і допустимі межі соціальної поведінки суб'єктів, що прагнуть вигод.

Універсальною мотивацією суб'єктів економічної поведінки є формула: максимум винагороди за мінімум витрат. Однак цілком реалізувати цю формулу неможливо, нерідко діяльність приводить до непередбачених результатів. До того ж суб'єкти економічної поведінки діють у певній системі обмежень (лімітів), що вносить істотні корективи в їх плани і наміри.

Параметри економічної поведінки залежать від різних факторів, насамперед від задіяних економічних ресурсів. Тому існує кілька її класифікацій.

Однією з найпоширеніших є класифікація, в основі якої — різні фази відтворювального циклу, відповідно до яких виділяють дистрибутивну (розподільчу), виробничу, обмінну, споживчу економічну поведінку.

1. Дистрибутивна економічна поведінка. Розглядає ринок як нескінченний процес перерозподілу величезної маси економічних ресурсів у сфері обміну та обігу, де безліч суб'єктів перманентно набувають і втрачають право контролю над певними благами. Дистрибутивні моделі демонструють різноманітні варіанти доступу до економічних ресурсів, контролю над ними. Залежно від ступеня доступу до ресурсів, контролю за одержанням вигоди від їх обороту виділяють господарську, агентську, функціональну моделі дистрибутивної поведінки. Господарська модель характеризує економічну поведінку суб'єктів, що є власниками економічних ресурсів. Агентська модель реалізується суб'єктами економічної поведінки, які за дорученням власників забезпечують правовий, економічний та організаційний контроль над діями осіб, що мають доступ до об'єкта чужої власності. Функціональна модель властива суб'єктам, які використовують і отримують вигоду з економічних ресурсів, що належать іншим особам. Найтипівіші моделі дистрибутивної поведінки властиві особам, зайнятим за наймом, орендарям. Очевидно, що перелік названих моделей дистрибутивної поведінки не є вичерпним.

2. Виробнича поведінка. Пов'язана з нагромадженням, концентрацією матеріальних, технологічних, інтелектуальних, організаційних та інших ресурсів, поєднанням і комбінуванням з метою одержання конкретних благ і прибутку (доходу) від їх обігу на ринку.

3. Обмінна поведінка. Забезпечує рух різноманітних економічних благ (товарів, послуг, інформації) на ринку на основі обліку та порівняння їх цінностей.

4. Споживча поведінка. Забезпечує вилучення економічних благ з товарного обігу і присвоєння їх з метою задоволення потреб людини. Фаза споживання властива більшості суб'єктів економічної поведінки, що використовують ресурси.

Спонукальною основою економічної поведінки людини є потреби — об'єктивно зумовлені суспільними відносинами свідомі наміри людини (груп людей) досягти кращих умов життя. Потреба є чимось більшим, ніж мета; вона — установка на дію, підтверджений мотивами та стимулами намір, напрям дії. На основі потреб формується економічна свідомість.

Економічна свідомість — погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності, економічної самостійності та ін.

Взаємодія економічної свідомості, яка є внутрішнім чинником економічної діяльності, із зовнішніми чинниками (інституціалізованими формами економіки) складає соціальний механізм економічної діяльності та поведінки. Економічна

свідомість базується на систематизованих наукових знаннях, заснованих на свідомому використанні соціально-економічних законів. З економічною свідомістю тісно пов'язане економічне мислення.

***Економічне мислення** — погляди та уявлення, породжені практичним досвідом людей, їх участю в економічній діяльності тощо.*

Ґрунтується воно на економічній практиці, будучи явищем нижчого рівня порівняно з теоретичною свідомістю. Якщо економічна свідомість пов'язана з пізнанням функціонування і розвитку соціально-економічних законів, то економічне мислення — із включенням людини в соціально-економічну практику. Це дає змогу розглядати економічне мислення як форму економічної свідомості в конкретній суспільній ситуації. Відповідно відсталість і нерозвиненість економічної свідомості зумовлює суперечливість економічного мислення, яке сприймає динаміку економічних відносин переважно емоційно.

У процесі пізнання реальних причин, корінних стимулів економічної діяльності й економічної поведінки людей використовують категорію «економічний інтерес».

***Економічний інтерес** — усвідомлена економічна потреба людини, груп, спільнот, об'єктивні спонукальні мотиви їх економічної діяльності.*

Визначається він місцем людини в економічній системі, еволюцією відносин економічної власності, сприяючи узгодженню взаємодії індивідів, груп, верств. Економічні інтереси, відображаючи роль конкретних суб'єктів у системі суспільного поділу праці, є об'єктивними, належать реальним суб'єктам, що вступають у відносини між собою. Їх структура настільки різноманітна, наскільки різноманітні суб'єкти господарських зв'язків. Вони змінюються із зміною ролі їх носіїв у суспільному поділі праці, стають рушійною силою суспільного розвитку економічних відносин. У взаємодії між собою, особливо щодо розподілу і споживання економічних ресурсів, суб'єкти дбають передусім про власні економічні інтереси, задовольняють свої потреби. Це є однією з передумов їх економічної поведінки.

Оскільки людині, спільноті властиве прагнення до задоволення зростаючих матеріальних потреб, це дає змогу прогнозувати їх економічну поведінку, на яку також впливають вічні загальнолюдські цінності, ментальність тощо. Адже насправді люди не настільки раціональні, їх вибору властивий і емоційний аспект.

У суспільстві, що перебуває на стадії трансформації, постійно відбувається інституціоналізація економічних поглядів, утвердження економічних ролей і норм поведінки. Це пов'язано з утворенням нових організаційних структур, посад. Наприклад, у середині 90-х років в Україні з'явилися нові економічні ролі, натомість відійшло багато колишніх.

***Економічні соціальні ролі** — виконувані соціальними суб'єктами функції, які визначаються їх місцем у системі економічних відносин, пануванням певного типу економічних відносин.*

Вони залежать від системи власності, методів управління економікою, умовами економічної мобільності тощо. Аналіз економічних ролей різних соціальних суб'єктів потребує з'ясування категорії «економічна активність».

***Економічна активність** — вияв індивідуальності, самореалізації особистості у сфері виробництва обміну та споживання, рівень її економічної взаємодії із зовнішнім середовищем.*

Соціальні функції економіки в найзагальнішому вигляді можна звести до такого:

- економіка зобов'язана виражати інтереси всіх прошарків населення;
- економіка покликана забезпечувати добробут народу;
- економіка повинна адекватно віддзеркалювати плюралізм форм власності та сприяти належному їх сполученню;
- економіка мусить відновлювати й водночас забезпечувати множинність форм і механізмів господарювання.

Соціальні функції економіки разом з іншими обставинами **визначають соціальні функції держави**, за допомогою якої відбувається їхня реалізація у громадському житті. Напрями соціалізації діяльності держави Г. Мюрдаль, лауреат Нобелівської премії, вбачав у такому:

- забезпечення членам суспільства високого прожиткового мінімуму й надання матеріальної допомоги тим, кому, в силу об'єктивних причин, вона необхідна;
- установа привілеїв незаможним і вилучення привілеїв у тих, хто в них не має потреби;
- створення умов, які дають змогу громадянам заробляти кошти для повноцінного життя будь-яким законним способом;
- створення умов, що забезпечують задоволення високого рівня потреб громадян в освіті, медичній допомозі і т. ін.;
- забезпечення сприятливих умов праці для найманих робітників, захист їх від негативних впливів ринкової економіки;
- забезпечення економічної безпеки членів суспільства;
- захист цивільних та політичних прав і свобод, що відповідають принципам правової, соціальної держави;
- захист від політичного переслідування й адміністративної сваволі;
- забезпечення належного духовного життя, захист від ідеологічного тиску;
- створення сприятливого соціально-психологічного клімату як у суспільстві в цілому, так і в окремих його осередках і структурних утвореннях, захист від психологічного пресингу;
- забезпечення максимальної стабільності громадського життя.

2 Поняття предмету соціології праці та управління. Основні категоріальні характеристики праці.

Соціологія праці та управління – це галузь соціології, спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає працю, трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив як специфічну соціальну підструктуру суспільства, його соціальні інститути, а також соціальні спільності в сфері праці, соціально-трудова відносини і процеси та закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них.

Предметом вивчення соціології праці є:

- соціальні спільності, тобто різні соціальні групи (суб'єкти праці), які беруть участь у трудовій діяльності, а саме: підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники та ін;
- соціальні інститути в сфері праці, тобто історично сформовані специфічні форми спільної діяльності людей, а саме: праця, трудова діяльність та поведінка, трудовий колектив та ін.;
- соціально-трудова процеси, тобто процеси, що відбуваються безпосередньо в трудових колективах, у процесі праці і пов'язані з функціонуванням та зміною

станів соціальних груп, окремих працівників, пов'язаних з їх трудовою діяльністю.

Соціологія праці вивчає багато різних проблем, передусім співвідношення соціальних і професійних груп, джерела формування соціальних відмінностей у трудових колективах (тобто, чому є підприємці, управлінці і робітники, які ж до того можуть стати безробітними). Нарешті, вона вивчає специфічні соціальні інтереси соціальних груп, необхідних для організації ефективного розвитку колективів, попередження чи вирішення конфліктів у них. Соціологія праці вивчає методологічні та методичні аспекти вирішення таких проблем, як вироблення, прийняття і реалізація управлінських рішень; використання різноманітної інформації в процесі управління; певних методів та стилів керівництва; ефективність самоврядування і виробничої демократії та ін.

Категорії соціології праці та зайнятості

Основними категоріями соціології праці є «характер праці», «зміст праці», «умови праці», «ринок праці», «зайнятість», «безробіття», «мотивація», «адаптація», «соціально-психологічний клімат», «соціальний конфлікт» тощо.

Зміст праці виражає розподіл функцій на робочому місці і сукупність виконуваних операцій, обумовлених технікою, технологією, організацією виробництва і професійною майстерністю працівника через їх співвідношення і взаємозв'язок.

Зміст – це організаційно-технічний аспект праці. Він показує рівень розвитку продуктивних сил, технічний спосіб поєднання особистісного і речового елементів трудового процесу, тобто розкриває працю як процес взаємодії людини з природою за допомогою засобів праці.

Зміст праці є суто індивідуальним на кожному робочому місці, він дуже рухливий і мінливий, оскільки характеризується багатьма показниками: структурою й різноманітністю виконуваних функцій, співвідношенням виконавських і управлінських елементів, фізичних і нервово-психічних навантажень, ступенем розумового напруження, самостійності, самоорганізації, новизни, складності праці тощо.

За змістом розрізняють такі види праці: проста і складна, творча і репродуктивна, фізична та розумова, ручна та механізована тощо.

Проста праця — виконання простих трудових операцій, для яких достатньо виробничого інструктажу і не потрібно спеціального навчання.

Складна праця потребує відповідної кваліфікації, пов'язана з додатковими витратами на навчання працівника.

Творча праця передбачає постійний пошук нових рішень, активного розвитку самостійності та ініціативності.

У репродуктивній праці значна частина функцій повторюється, її особливістю є повторюваність способів досягнення результатів.

Фізичну працю характеризує безпосередня взаємодія людини із засобами праці, її включення в технологічний процес.

Розумовій праці притаманні інформаційні, логічні, творчі елементи, відсутність прямої взаємодії працівника із засобами праці. Ручна праця передбачає пряму дію працівника на предмет праці, не потребує складних інструментів, приладів.

Умови праці — сукупність чинників, які впливають на працездатність і здоров'я працівника.

Ця категорія охоплює соціально-економічні, санітарно-гігієнічні, організаційні та соціально-побутові умови праці.

До соціально-економічних умов належать тривалість робочого часу і робочого року, оплата і стимулювання праці, кваліфікаційна, фахова та загальноосвітня підготовка працівників.

Санітарно-гігієнічні умови — це температурний режим, загазованість, запиленість, забрудненість повітря, освітлення, шум, вібрація тощо.

Організаційні умови характеризують робочий режим праці, забезпечення матеріалами, сировиною та інструментами.

До соціально-побутових умов належать забезпечення працівників побутовими приміщеннями, їдальнями, медичним і санаторно-курортним обслуговуванням тощо.

Реалізований через характер праці зв'язок працівника і суспільства виражається через його сутнісну ознаку — ставлення до праці.

Ставлення до праці — категорія, що відображає фундаментальні засади системи цінностей особистості, комплекс мотивів, які пов'язують особистість з діяльністю і суспільством.

Ставлення до праці може бути позитивним, негативним та нейтральним.

Ставлення до праці залежить від складної системи мотивів трудової діяльності, пов'язаних з різними показниками. Загалом, ставлення до праці може проявлятися як у об'єктивній, так і суб'єктивній формах. До об'єктивних показників належать ступінь ініціативи, відповідальності й сумлінності в роботі, рівень дисциплінованості. В остаточному підсумку вони знаходять відображення в кількості та якості продукції, що випускається. До суб'єктивних показників належать: рівень зарплати, стосунки в колективі, зміст та умови праці. В залежності від цих показників у працівника формується задоволеність чи незадоволеність працею.

Задоволеність працею — емоційно-оцінне ставлення працівника, трудового колективу до виконуваної роботи та умов, в яких вона здійснюється. Взаємозв'язок задоволення працею з рівнем продуктивності, якістю праці та трудовою дисципліною найчастіше опосередкований характером і змістом праці, стажем роботи працівників на одному підприємстві, престижем даного виду праці.

Трудовий колектив реалізує свої цілі й завдання, головні з яких — випуск продукції, виробництво матеріальних благ, надання послуг. Відповідно до цього у колективі складаються свої соціальні цінності та норми, формуються вимоги до рівня освіти, кваліфікації, індивідуальних характеристик працівника. В процесі трудової діяльності й відбувається взаємодія працівника і колективу, їх пристосування одне до одного (адаптація).

Трудова адаптація — соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації, який характеризується активною взаємодією особистості й трудового середовища.

Основними видами адаптації працівника є професійна, соціально-психологічна, технологічна, міжособистісна, соціально-побутова.

Професійна адаптація виявляється в оволодінні професійними вміннями та навичками, формуванні професійно необхідних якостей, розвитку стійкого позитивного ставлення працівника до своєї професії.

Технологічна адаптація — полягає в тому, що при входженні особистості в трудовий колектив, їй необхідно вивчити технологію виробництва, особливості і можливості устаткування, яке використовується при виготовленні виробів або інші технологічні процеси, пов'язані з роботою.

Міжособистісна адаптація — одна з найважчих, тому що вимагає від особистої особливих якостей, таких як висока комунікативність, доброзичливість до оточення, шанобливого ставлення до старших за віком і більш досвідчених співробітників, необхідності прислухатися до думки товаришів по службі, вміння ставити колективні інтереси вище від особистих.

Соціально-побутова адаптація передбачає вивчення розташування в трудовому колективі важливих об'єктів: їдальні, оздоровчого пункту, кімнат відпочинку.

Соціально-психологічна адаптація полягає в ознайомленні працівника з членами колективу, особливостями міжособистісних стосунків, засвоєнні традицій та цінностей, вимог колективу щодо кожного члена.

Показниками соціально-психологічної адаптації є встановлення позитивних взаємин з колегами, безпосереднім керівником. Цей загальний настрій поступово утверджується, набуває відносної самостійності, починає активно впливати як на індивідуальний настрій, ефективність діяльності окремих працівників, так і всього колективу, що свідчить про наявність у ньому певного соціально-психологічного клімату.

Соціально-психологічний клімат — відносно стійкий і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується у процесі спільної трудової діяльності колективу через спілкування між людьми.

На нього впливають дві групи чинників. До першої належать чинники макросередовища: суспільно-економічна формація, умови життя людини, особливості великих соціальних груп суспільства, які різняться віком, соціальним станом, національністю. Другу групу становлять чинники місцевого (локального) характеру: виробничі (зміст і характер, рівень організації, умови праці); соціальні (система оплати, стимулювання праці, організація суспільного життя, система інформування); соціально-психологічні (особливості окремих членів колективу, діяльність керівника).

Вивчаючи соціально-психологічний клімат, його показники поділяють на об'єктивні і суб'єктивні. До об'єктивних належать виробничі показники. Вони свідчать, наскільки клімат сприяє виконанню головних завдань колективу. Групу суб'єктивних показників становлять задоволеність працею та різними чинниками виробничого оточення, стабільність колективу, задоволеність стосунками з керівництвом і колегами по роботі, рівень і частота конфліктів.

Форми прояву соціально-психологічного клімату віддзеркалюють багатоманітність людських стосунків. Це, перш за все, спрацьованість (результат координованої взаємодії людей, які беруть участь у суспільному трудовому процесі) і сумісність (оптимальне поєднання якостей людей, за якими забезпечується найбільша ефективність їх діяльності).

Рівень конфліктності в організації залежить від ступеня порозуміння між її членами з питань спільної діяльності. Порозуміння дозволяє об'єднати зусилля колективу в одному напрямку, суперечності ускладнюють координацію діяльності, призводять до дестабілізації стосунків в організації, погіршення соціально-психологічного клімату.

Порушення нормального соціально-психологічного клімату колективу називається “кліматичним збуренням”. Під кліматичним збуренням розуміють значні відхилення від сформованого у колективі соціально-психологічного стандарту стосунків між його членами. Розрізняють зовнішні і внутрішні причини “кліматичних збурень”.

Зовнішні причини, що породжують “кліматичні збурення”: недоліки соціально-економічного і побутового характеру, недоліки виробничого характеру, обговорення новин дня, неробочий настрій у зв'язку з видачею зарплати і премії.

Внутрішні причини: антипатія, взаємна неповага, незадоволеність один одним, неспрацьованість, послаблення контролю членів колективу у ставленні один до одного, коли знижується взаємна вимогливість, залишаються безкарними дрібні і серйозні провини, відсутність належних ділових і особистісних якостей у керівника, що служить причиною різного роду недоліків в організації діяльності підлеглих, а невміння налагоджувати контакти з людьми, негативні наслідки стилю керівництва підсилюють конфліктні ситуації; особистісні особливості членів колективу, що викликають дисгармонію відносин.

3 Особистість сучасного керівника та методи підвищення ефективності його праці та взаємодії з трудовим колективом.

Особистість керівника можна представити у вигляді трьох груп характеристик, які становлять: біографічні характеристики, здібності та риси особистості.

Біографічні характеристики. До них відносяться:

1. Вік керівника. Проблема вікової межі для управлінських працівників високого рангу, а також питання вікового оптимуму для менеджерів в тих чи інших видах професійної діяльності існують досить давно. Так, проводячи аналіз матеріалів зібраних Т. Коно, середній вік президентів великих японських компаній становить 63,5 року, їхні американські колеги дещо молодші - 59 років. Ось що думає про цю проблему. Лі Якокка відомий американський менеджер: «Я завжди вважав безглуздою практику, за якої людини, яка досягла 65 років, ми зобов'язані незалежно від його фізичного стану негайно відправити у відставку. Ми повинні покладатися на наших старших менеджерів. Вони володіють досвідом. Вони володіють мудрістю ». Іншими словами, вік - це багато в чому досвід, не тільки природна, але й соціальна характеристика людини, в тому числі і керівника.

Однак не слід думати, що тільки зрілий вік (а значить і досвід) дає право його власникові розраховувати на високий пост. Історія показує, що у початку створення найбільших компаній стояли дуже молоді люди. А. Морите, засновнику і багаторічному керівникові всесвітньо відомої «Соні корпорейшн», в день заснування фірми було всього 25 років. І таких прикладів чимало.

Таким чином, вік керівника не може бути ні перевагою, ні перешкодою для того, щоб ефективно управляти. Залежність між віком і ефективністю керівництва так і залишається не визначеною.

2. Стать керівника. Дана характеристика привертає останнім часом все більшу увагу з боку дослідників, які намагаються пояснити різницю між чоловічим і жіночим поведінкою в ролі керівника. Особливий інтерес і безліч публікацій в різних виданнях присвячені моделі жіночої поведінки. Це пояснюється тим, що в житті сучасного суспільства важко знайти область, в якій

жінка не грала б важливою, якщо навіть не головній ролі. Жінки займають посади президента, прем'єр міністра, керівника великої політичної партії, дипломата, бізнесмена і навіть міністра оборони.

Але дослідники відзначають, що в окремих видах діяльності, що вимагають від беруть участь у них значної мовної активності, жінки у присутності чоловіків ведуть себе знервовано. Тому жінки рідше стають лідерами і виявляють малу схильність, ніж чоловіки домагатися цієї ролі. Це пояснюється тим, що чоловіки мають більшу компетентність у вирішенні групових завдань, а так само їх прагненням володіти перевагою в групі. Особливе значення має наявність певного стандарту поведінки прийнятого в суспільстві. Від виконавця чоловічої ролі очікують і відповідну поведінку. А жінкам, для того щоб до них ставилися, як до гідних керівникам доводиться доводити свої здібності і властиві їм ділові якості.

Дослідники так само визначили ще одна істотна відмінність між чоловіками і жінками менеджерами, а саме, великий інтерес жінок до відносин між людьми. Жінки перевершують чоловіків у демократичності керівництва, а, отже, і в ступені орієнтації на людські відносини. Але, поки не можна з упевненістю стверджувати, хто більш ефективний на посаді керівника: чоловік чи жінка. Занадто невисокий відсоток жінок - керівників по - порівняно з представництвом на цій посаді сильної половини людства.

3. Соціально економічний статус і освіта. Дані характеристики дуже важливі для керівника. Ефективний керівник повинен володіти різноманітними знаннями в галузі управління та бізнесу, спеціальних наук, пов'язаних з діяльністю компанії, іноземними мовами. В даний час керівники прагнуть опанувати не тільки спеціальними знаннями, а й економічними, юридичними. У нашій країні підвищилася необхідність у керівників в знанні іноземних мов. Цьому сприяла співпраця багатьох підприємств з аналогічними іноземними організаціями. І керівник як особа організації повинен досконало володіти хоча б однією загальноприйнятою англійською мовою. Підвищився інтерес у керівників і до психологічних питань управління. Багато з них проходять навчання та стажування в престижних західних школах бізнесу.

Соціально-економічний статус людини здатний зробити значний вплив на розвиток менеджерської кар'єри. Як зазначив Ф. Фідлер «один із найбільш надійних способів стати президентом компанії - народитися в сім'ї, яка володіє цією компанією». Але багато керівників (наприклад, Форд, Якокка) починали свій шлях з самого початку, «з нуля» і підкорили високі вершини бізнесу. Тому шлях вгору в менеджменті не замовлено нікому.

Наступною складовою особистості керівника є здібності. Всі здібності можна розділити на загальні (до них відносяться інтелект) і специфічні (знання, вміння тощо). Найбільший вплив на ефективність керівництва надають загальні здібності, тобто інтелект. Ще в 60-ті роки американський індустриальний психолог Е. Гізели, обстежуючи групи менеджерів, прийшов до висновку, що відношення між інтелектом та ефективністю керівництва носить криволінійний характер. Це означає, що найбільш ефективними виявляються менеджери не з дуже високими або низькими показниками інтелекту, а які мають середній рівень. Але всі ці дані не є якимось стандартом для інтелектуального потенціалу. Якийсь конкретний ефективний керівник може мати досить низькі результати по проведеного тесту інтелекту.

Пізніші дослідження, проведені Ф. Фідлером і А. Лейстера, показали, що на взаємозв'язок між інтелектом та ефективністю роботи впливають і інші фактори. До них належать: мотивація та досвід керівника, а так само його відносини з вищим керівництвом і підлеглими. Недостатня мотивація та досвід керівника, слабка підтримка його з боку підлеглих і напружені відносини з вищим керівництвом мають як наслідок зниження впливу інтелекту керівника на ефективність його діяльності.

До специфічних здібностей особистості можна віднести спеціальні вміння, знання, компетентність, інформованість. Не варто особливо доводити і наводити приклади на конкретних особистостях, наскільки важливі для успішного виконання управлінської діяльності ці здібності.

Наступна характеристика керівника - **рис** **особистості**. До числа найбільш часто згадуються в різних дослідженнях рис особистості відносяться: *домінантність, впевненість у собі, емоційна врівноваженість, стресостійкість, креативність, прагнення до досягнення, підприємливість, відповідальність, надійність у виконанні завдання, незалежність, товариськість.*

Основні особистісні типи керівників

Всі люди різні за характером, за темпераментом, за розумовими здібностями. Керівники теж бувають зовсім різні. Класифікацію керівників можна приводити по самим різним критеріям.

У різний час розвитку компаній потрібні різні лідери.

На початку 90-х рр.. минулого століття були затребувані керівники, які здатні з нуля розкрутити бізнес. У середині 90-х рр.. більшості таких менеджерів довелося перекваліфікуватися в антикризових керівників, а до теперішнього часу найбільш затребуваний керівник, здатний системно управляти стабільним бізнесом. Далеко не всі керівники здатні так швидко змінювати стиль управління. У цих трьох іпостасях потрібні зовсім різні особисті якості.

У всьому світі менеджерів кожного з трьох типів приблизно порівну. Коли ми цього досягнемо, наш бізнес перестане бути «молодим».

Відмінності між лідерами визначаються не управлінської філософією, не стилем керівництва, не особливостями особистості, а перш за все «логікою дії» - тим, як керівник реагує на ситуацію, якщо його влада або безпеку опинилися під загрозою. Однак лідери рідко вивчають власну логіку дії і ще рідше намагаються цю логіку змінити. Намагаючись розібратися у власній логіці дії, керівник підвищує свою лідерську кваліфікацію.

Виділено сім типів лідера.

Експерт - найпоширеніший тип лідера - 38% вибірки. На перше місце ставить логіку, кваліфікацію і ефективність. Чудовий індивідуальний виконавець. Удосконалює свої знання та навички. Логіка дій експерта характерна для багатьох бухгалтерів, аналітиків, маркетологів, програмістів і консультантів. Зневажливо ставиться до думок інших. На керівних постах експерту заважає абсолютна впевненість у власній правоті.

Процвітаючий (30%) - здатний вирішувати стратегічні завдання, використовує можливості колективу, добре справляється з роллю менеджера, орієнтований на дії і досягнення цілей. Вміє створювати прекрасну робочу обстановку, успішно керує колективом. Конфліктує з експертами.

Дипломат (12%) - уникає конфліктів, прагне відповідати загальноприйнятими нормами, ефективний як сполучний зв'язок в колективі, вміє об'єднувати зусилля людей. Занадто намагається догодити начальству. Прекрасно працює в команді. Найчастіше займає молодші менеджерські посади. Прагнення згладжувати конфлікти не дозволяє дипломату довго утримуватися на високій посаді. Не здатний керувати змінами, оскільки вони завжди супроводжуються конфліктами.

Індивідуаліст (10%) - здатний створювати унікальні структури, що дозволяють усунути протиріччя між стратегією і тактикою, успішний підприємець і консультант. Привносить у діяльність компанії унікальні і часто вельми цінні якості. Нерідко діють всупереч правилам.

Маніпулятор (5%) - намагається отримати перевагу будь-яку ціну, фокусується лише на власні потреби, використовує інших як інструменти, ефективний в моменти криз. Відрізняється підозрілістю, егоцентризмом, інтригантством, не соромиться у коштах. При ньому отримують свободу дій молоді ризикові менеджери. Рідко залишається на високому посту.

Стратег (4%) - схильний до аналізу і самоаналізу, добре організує зміни в компанії. Здатний налагоджувати відносини з іншими типами керівників і організувати їх успішну спільну роботу. Вміє оцінювати довгострокові ризики. Добре згладжують конфлікти. Стратег - ідеальний перетворювач.

Алхімік (1%) - майстерно управляє соціальними перетвореннями і реформами, чудово вирішують поточні проблеми, не упускаючи стратегічне бачення. Алхімік - зазвичай харизматична особистість, може ефективно працювати в кількох напрямках одночасно.

Досвід передових країн показує, що на підприємстві доцільно запровадити посаду виборного керівника — менеджера, який обирається на зборах акціонерів на два-три роки. Він зацікавлений у підвищенні ефективності роботи підприємства, бо від цього залежить його зарплата та дивіденди акціонерів. Менеджер, передусім, повинен займатися перспективними, стратегічними питаннями, маркетингом, забезпечуючи підприємство ринком збуту продукції і сировинними матеріалами, сучасною технологією і обладнанням. Усі інші поточні питання діяльності підприємства він передає керівникам структурних підрозділів, їх трудовим колективам. У цьому випадку головним завданням керівника підприємством стане створення таких умов роботи, щоби працівники найкращим чином змогли досягти визначеної мети, самостійно спрямовувати свої зусилля на виконання завдань підрозділу.

Лекція № 7

ТЕМА: Соціологія особистості.

Мета:

Навчальна: з'ясувати відмінність між особистістю як суб'єкта соціальних відносин та особистістю як об'єкта соціальних відносин; навчитися відрізняти та визначати соціальний статус та соціальну роль особистості у суспільстві;

Розвиваюча: розвивати у студентів вміння та здатність до соціологічного стилю мислення;

Виховна: виховати акуратність, уважність, зібраність, спостережливість, активну життєву позицію.

План:

- 1 Особистість як об'єкт та суб'єкт соціальних відносин. Соціальна структура та типологія особистості.
- 2 Сутність процесу соціалізації
- 3 Соціальна поведінка та фактори її формування.

Література:

- 1 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002. – 560 с.
- 2 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008. – 452 с.
- 3 Соціологія: Підручник / За ред. докт. соціол. наук, проф. В.М. Пічі. - 4-те видання, виправлене. - Львів: "Магнолія 2006". 2009. с. 293
- 4 Білоус В.С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: навч. посіб. для ВНЗ / В.С. Білоус. – К.: Генеза, 2002. – 370 с.
- 5 Піча В.М. Соціологія: навч. посіб. / В.М. Піча. – К.: МАУП, 2008. – 386 с.

1 Особистість як об'єкт та суб'єкт соціальних відносин. Соціальна структура та типологія особистості.

Термін «особистість» має досить давнє походження. У Стародавній Греції він означав театральну маску, яку актори використовували під час вистав з метою надати кожному персонажеві того вигляду, якого вимагав його характер. З часом цей термін поширився на самого актора й ту роль, яку він виконував. Оскільки маска зображала той чи інший тип із реального життя, поняття «особистість» наблизилося до його сучасного розуміння. Остаточно цей термін було переосмислено у римському праві і офіційно зафіксовано як такий, що характеризує окремого індивіда. Відтоді його вживають стосовно окремого громадянина як юридичної і релігійної особи, нащадка своїх предків, наділеного ім'ям і власністю.

Термін «особистість» невіддільний від понять «людина», «індивід», «індивідуальність».

Поняття «людина» є родовим, вказує на якісну відмінність людей від тварин, служить для характеристики всезагальних, притаманних усім людям якостей і особливостей, які знаходять свій вияв у назві «*homo sapiens*».

Словом «індивід» (від лат. *individuum* — неподільний) переважно визначають людину як одиничного представника будь-якого цілого (біологічного роду чи соціальної спільноти, групи тощо), наприклад, учитель, робітник, менеджер.

Багатозначний термін «індивідуальність», навпаки, означає якраз те особливе, специфічне, що відрізняє одну людину від іншої, включаючи як природні, так і соціальні, як соматичні, так і психічні, як успадковані, так і набуті в процесі індивідуального розвитку (онтогенезу) властивості.

Людина не народжується особистістю, вона нею стає в ході свого індивідуального розвитку шляхом засвоєння досвіду і ціннісних орієнтацій суспільства, у якому вона живе, і це становлення і розвиток є для неї найважливішою проблемою.

Особистість майже в усьому залежить від суспільства, бо саме в ньому вона і стає особистістю. Тому будь-які зміни у суспільстві як системі неодмінно відбиваються на змінах особистості. Що ж саме в ній змінюється? Перш за все, змінюється її внутрішня структура. Що ж таке структура? До структури особистості повинні входити такі елементи, яких нема у тварин, і які утворюють саму сутність особистості. Це знання, переконання, світогляд, світосприйняття, віра, усвідомлення свого місця і ролі у суспільстві, совість, взагалі її духовність тощо. Отже, структура особистості - це її внутрішній світ. Усе, що інтеріоризувалось в особистості з норм і цінностей суспільства, його культури є складовими частинами її внутрішньої структури. Від того, як ці частини взаємодіють, залежить поведінка і в цілому діяльність особистості як системи. У гармонійної особистості усі складові її структури працюють злагоджено, і навпаки, збій у взаємодії цих частин веде до погіршення роботи системи особистості, а звідси - й до певних відхилень у поведінці.

Під структурою в соціології розуміють побудову чогось, окремі елементи якого складають єдине ціле. У науковій літературі можна натрапити на різні підходи до трактування структури особистості. Єдиної думки з цього приводу немає. Поширеною є думка, згідно з якою **структура особистості – це єдність чотирьох підструктур:**

1) **біологічно зумовленої підструктури** (темпераменту, статевих, вікових властивостей психіки тощо);

2) **психологічної підструктури** (індивідуальних психологічних особливостей – пам'яті, емоцій, відчуттів, уявлень, почуттів, волі, інтелекту та ін.);

3) **підструктури соціального досвіду** (набутих емпіричних і теоретичних знань, навичок, умінь, звичок, традицій, норм тощо);

4) **підструктури спрямованості особистості** (бажань, цілей, ідеалів, мотивів, потреб, прагнень, ціннісних орієнтацій та ін.).

Найбільш званою та широко вживаною в соціології є **тричленна структура особистості**, що виділяє такі складники: соціальний статус, соціальну роль і спрямованість особистості.

Соціальний статус - це певне місце, позиція людини в суспільній ієрархії групи чи суспільства загалом. **Соціальний статус** визначається у соціології як становище індивіда або соціальної групи стосовно інших індивідів, груп, яке пізнається за соціально значущими для даної системи ознаками. У найзагальнішому розумінні соціальний статус особистості в суспільстві пов'язують, як правило, з віком, статтю, походженням, професією, сімейним станом. За своєю природою люди (окремі особистості, групи) не впорядковані. Але в суспільній свідомості вони завжди порівнюються за своїми статусними ознаками, розміщуються в ієрархічному порядку. Виходячи з цього розрізняють такі види статусу:

1) «природжений» (соціальне походження, стать, національність, раса);

2) «надбаний» (освіта, кваліфікація).

Крім того, соціальний статус може бути офіційним або неофіційним.

Соціальна роль – динамічна характеристика статусу, що проявляється в шаблонній, очікуваній поведінці, заданій певним статусом

Виконуючи ті чи інші соціальні ролі в суспільстві, одні з них індивід має можливість вибирати вільно (роль матері, батька), інші йому дано незалежно від його волі й бажання (роль жінки, чоловіка, національність, раса). Із соціальною

роллю, як правило, пов'язують певні права та обов'язки індивіда, ступінь реалізації яких залежить не тільки від змісту ролевих вимог, а й від можливостей і якостей його самого. Між різноманітними соціальними ролями, що їх виконує індивід, можуть виникати внутрішні або міжрольові конфлікти.

Спрямованість особистості — це особливе ставлення людини до дійсності й до самої себе, котра проявляється в цінностях, мотивах, потребах, установках, прагненнях, переконаннях та ідеалах. Вона виявляється в соціальній поведінці (активності) особистості.

Спрямованість особистості. У загальному вигляді спрямованість особистості розкриває її ставлення до навколишньої дійсності і самої себе. Український соціолог В. Хмелько виділяє три аспекти соціальної спрямованості особистості:

- **ідейно-політична**, яка містить у собі різні сторони суб'єктивного ставлення людини до певних ідеологій, класів, націй, держав, правових систем, мікросоціальних груп, спільнот і політичних організацій;
- **соціально-культурна**, тобто ставлення до праці, інших видів неполітичної діяльності, їхніх безпосередніх умов, сім'ї, до інших малочисленних соціальних груп;
- **моральна**, що включає моральні орієнтації, які відображають суб'єктивне, особистісне ставлення людини до інших людей і самої себе.

Джерелом активності людини є її потреби — внутрішній психологічний стан людини, відчуття нестачі чогось. Цей стан регулює активність, стимулює діяльність, спрямовану на здобуття того, чого не вистачає. Задовольняючи власні потреби, людина створює нові умови, які обумовлюють виникнення нових потреб.

Отже, потреби є засобом розгортання діяльності людини. Потреби людини утворюють систему, що має ієрархічну будову. Американський соціальний психолог А. Маслоу вважається засновником ієрархічної теорії потреб.

За його міркуваннями, у суспільстві існує **п'ять рівнів потреб**, які він умовно розташував на шкалі, починаючи від нижчих (примітивних) і закінчуючи вищими.

Ієрархія потреб людини (за А. Маслоу)

Рівні потреб	Вид потреб	Зміст потреб
5	Особистісні	Потреби в самовираженні, самореалізації, виявленні себе як самостійної, творчої особистості
4	Престижні	Потреби в особистому і сімейному добробуті, гарній освіті, надійній праці, службовому зростанні, у визнанні й повазі з боку інших
3	Соціальні	Потреби в любові, дружбі, спілкуванні з іншими людьми, в належності до певного кола людей, країни, держави
2	Екзистенціальні	Потреби в самозбереженні, особистій безпеці, стабільності свого існування, впевненості у завтрашньому дні
1	Фізіологічні	Найсуттєвіші потреби, що забезпечують життєдіяльність, – у воді, їжі, одязі, житлі, повітрі, сні, відпочинку

Потреби формуються під впливом умов життєдіяльності людини, залежать від реальних можливостей людини і суспільства. Вроджені потреби є підконтрольними, підпорядкованими соціальним. Людина, задовольняючи свої потреби, не тільки зважає на свої можливості, але й вирішує питання щодо дозволених бажаного з огляду на моральні вимоги. Потреби більш високого рівня стають актуальними для людини у міру задоволення ним, хоча б частково, потреб нижчого рівня. Пріоритет соціальних потреб над природними, вітальними підтверджений багатьма іншими дослідженнями.

Потреби людини бувають неусвідомленими (їх називають потягами) та усвідомленими. У процесі усвідомлення потреб у людини формується інтерес до діяльності, який трансформується у мотив з врахуванням ціннісних орієнтацій особистості. Фіксація потреб у формі ціннісних орієнтацій, усвідомлення реальних можливостей їх реалізації, а також визначення конкретних способів та засобів їх досягнення — усе це необхідні складові процесу адекватного відображення потреб у свідомості людини, формування мотивів до діяльності.

Інтерес — це конкретна форма усвідомленої потреби, реальна причина діяльності особистості, спрямованої на задоволення цієї потреби.

Структура особистості за З. Фрейдом - це єдність трьох елементів: самосвідомої частини психіки людини – “*Воно*” (“Передсвідоме”), “*Я*” (“Его”, або “Свідоме”) та “*Над-Я*”, (“Супер-Его”, або “Надсвідоме”), що складається на рівні суспільства та виконує оцінну й моральну функцію. На думку З. Фрейда, останній рівень психіки – “ідеалізований батько”, котрий диктує та нав’язує людині норми, правила поведінки, заборони, стереотипи, пояснює, що є добрим, а що поганим. Структурний елемент особистості, що становить дві третини психіки людини, – це “*Воно*” (“*Id*”, або “Підсвідоме”) – джерело енергії, котре спрямоване на отримання задоволення. З. Фрейд наголошував, що розвинута особистість має навчитися переводити вимоги підсвідомої частини психіки людини під контроль розумного, розсудливого “*Я*”

Типологія особистості

Соціальний тип особистості — певний фіксований набір суттєвих, таких, що повторюються, соціальних властивостей особистості, що виявляються у її свідомості та поведінці.

В основу побудови типології особистостей у соціології покладений аналіз особистості через життєдіяльність, через її спосіб життя. Найважливішим типологічним критерієм при цьому є рівень активності, міра суб’єктивності, що проявляється в організації життя.

Перший тип умовно називається „гармонійний”.

Основними його характеристиками є широка гама зв’язків із соціальним середовищем, що забезпечується включенням в основні сфери життєдіяльності та широким спектром соціальних ролей. Такі особистості мають чітко виражені цілі, вміють підпорядковувати своє життя реалізації цих цілей, керувати своїм життям. Головними життєвими орієнтаціями у таких людей є цікава робота, гармонійні взаємовідносини в сім’ї, широкі громадські інтереси.

Другий тип (традиційний). Для людей цього типу особистості характерна середня за рівнем включеність у соціальне середовище. Це проявляється і через досить обмежене коло соціальних ролей, які вони реалізують. При певній

професійній спрямованості сім'я та її благополуччя є головним орієнтиром у їх житті.

Третій тип („технократичний“). Люди, які належать до даного типу, добре орієнтуються в умовах соціального середовища, вміють підкорити життєві обставини своїм довгостроковим планам. Для них характерне порівняно одноманітне життя, в якому переважає життєвий позитивний досвід і суттєве розмежування суспільного і власного. В орієнтаціях переважає службова кар'єра, особисте життя.

Четвертий тип („неадаптований“). У житті цих людей переважає негативний життєвий досвід, найчастіше в силу їх особистісних властивостей. У багатьох представників цієї групи професійна неадаптованість пояснюється випадковістю вибору професії, який є невідповідним їхнім індивідуальним особливостям. Вони погано орієнтуються у вимогах соціального середовища, не мають чітких орієнтирів у своєму житті.

Якщо соціальне в людині домінує над індивідуальним, формується **демократичний тип особистості**. Якщо ж, навпаки, індивідуальне переважає соціальне, формується особистість **авторитарного типу**. **Толерантний тип особистості** (для якого характерне терпиме ставлення до думок, поглядів, ідей, вірувань тощо, які не збігаються з власними) і **конформний тип** (приспосовування особистості до пануючих думок, поглядів, ідеалів, стандартів поведінки тощо) формуються внаслідок самодетермінації процесу розвитку особистості.

2 Соціальна поведінка

Поведінка людини є результатом взаємодії її внутрішньої природи і процесу соціалізації, складовими елементами якого виступають інші індивіди. Поведінка притаманна не лише людині, але й тваринам. Однак, у людини, на відміну від тварин, поведінка формується, розвивається і проявляється в умовах суспільного життя, а тому носить соціально обумовлений характер, тобто є за своєю сутністю соціальною. В поведінці проявляються соціальні якості людини, її культура, погляди, генетичні і біологічні особливості, відношення до себе і оточуючих — вся гама людяності.

Поведінка особистості - це зовнішній прояв діяльності, у якому виявляється конкретна позиція людини. **Це вчинки, дії індивідів, які можна спостерігати зовні, їх певна послідовність, яка тим чи іншим чином зачіпає інтереси інших людей чи їх груп.** Поведінка людини визначається соціальними нормами, правилами, які відбивають певні вимоги суспільства до особистостей. За відсутністю або недостатністю чіткої моральної регуляції поведінки індивідів у суспільстві, що Е. Дюркгеймом було названо **аномією**, існує певне безладдя, бо нема чітких правил, згідно з якими повинна належним чином діяти кожна особистість. Але й при існуванні цих правил все рівно існують всілякі відхилення поведінки від встановлених норм. Такі відхилення називаються **девіацією**. Частіше всього девіантну поведінку характеризують як негативну, як відхилення в один бік (аморальність, злочинність тощо), але девіація може бути як негативною, так і позитивною. Без певного відхилення від встановлених норм не може з'явитися ніщо принципово нове. Отже, творчість сама по собі передбачає позитивну девіантну поведінку, відступ від загальноприйнятого. І саме завдяки такій позитивній девіантній поведінці і здійснюється розвиток суспільства, його прогрес.

З позитивною девіацією особливих проблем нема, їй слід давати зелену вулицю, до неї необхідно заохочувати членів суспільства. Щодо негативної девіації, то з нею необхідно боротися. Кожне суспільство, як вже було сказано вище, зацікавлене у збереженні своєї цілісності. Але саме негативна девіантна поведінка веде до порушення цієї цілісності. Щоб цього не було, в кожному суспільстві існує **соціальний контроль за поведінкою індивідів**. Якщо система цього соціального контролю порушена, а вона входить у функції соціальних інститутів, то у суспільстві процвітає безладдя й масове порушення правил і норм поведінки. **Існують правові та моральні норми поведінки**. За порушення перших передбачаються певні санкції згідно з правовими кодексами, і тут контроль може здійснюватися досить чітко. Що стосується моральних норм, то вони знаходяться у духовній сфері діяльності людства, і тут нема чітко розроблених і встановлених санкцій, згідно з якими можна б було здійснювати чіткий контроль. Але, не дивлячись на це, моральний суд над порушником моральних правил застосовується ширше та є жорстокішим відносно їх. Злочинець, засуджений за свою негативну девіантну поведінку, згідно з юридичним кодексом відбуде певний встановлений строк покарання і залишиться чистим, з погляду права, перед суспільством. Але моральний суд суспільства над ним буде продовжуватись і після його виходу на свободу.

3 Сутність процесу соціалізації

Будь-яке суспільство витрачає багато зусиль для того, щоби його члени успішно засвоювали культурні надбання норми, цінності, ідеї, соціальний досвід, використовуючи для цього систему освіти, виховання різноманітні засоби підтримки культурних стандартів життєдіяльності.

Складний і тривалий процес включення індивіда до системи соціальних зв'язків та відносин, його активної взаємодії з оточенням, у результаті якої він засвоює зразки поведінки, соціальні норми і цінності, необхідні для його успішної життєдіяльності у даному суспільстві, називається **соціалізацією**.

Будь-яке суспільство висуває певні вимоги до розвитку особистості, створює систему сприяння формуванню соціально бажаних властивостей людини, тих властивостей, що схвалюються оточенням. Разом з цим, у суспільстві існує система покарань за відхилення поведінки людини від соціальних норм, суспільних вимог. Соціалізація є основним механізмом взаємодії суспільства і особистості. В процесі соціалізації формуються основні властивості особистості, які забезпечують її життєдіяльність у суспільстві.

Поняття "**соціалізація**" (від латинського *socialis* — суспільний) усе активніше використовується як наукова категорія представниками широкого спектра наук — філософії, соціології, психології, політології, педагогіки й інших. Виникнення цього поняття в американській і французькій соціології відносять до кінця XIX століття і пов'язують з іменами американського соціолога *Ф. Гіддінгса (1855-1931)* і французького соціолога *Г. Тарда (1843-1904)*.

Під **соціалізацією** в сучасній соціології зазвичай розуміють процес засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних механізмів, соціальних норм і цінностей, необхідних для успішного функціонування індивіда в даному суспільстві.

Соціалізація охоплює всі процеси залучення до культури, комунікації і навчання, за допомогою яких людина набуває соціальну сутність і здатність брати участь у соціальному житті.

Процес соціалізації продовжується протягом всього життя індивіда і включає в себе такі стадії: *дотрудову, трудову, після трудову*.

Соціалізація - це безперервний процес. Найбільш інтенсивно процес соціалізації відбувається в дитинстві та юності, але розвиток особистості триває і в середньому і в похилому віці, (існують певні відмінності між соціалізацією дітей та дорослих).

1. Соціалізація дорослих виражається головним чином у зміні їх зовнішньої поведінки, в той час, як дитяча соціалізація формує базові цінності.
2. Дорослі можуть оцінювати цінності, а діти лише засвоювати.
3. Соціалізація дорослих спрямована на те щоб допомогти індивіду оволодіти певними навичками, а соціалізація дітей формує головним чином мотивацію поведінки.

Соціалізація, що відбувається у дитинстві, називається первинною соціалізацією, подальший процес засвоєння нових ролей, цінностей, знань, досвіду на кожному життєвому етапі називається вторинною соціалізацією (ресоціалізацією).

Інститути, окремі люди та групи, які сприяють соціалізації, називають **агентами** соціалізації. Їх поділяють на:

1 - агентів первинної соціалізації - батьки, брати, сестри, родичі, однолітки, вчителі.

2 - агентів вторинної соціалізації - армія, церква, засоби масової інформації, політичні партії тощо.

Першим у житті агентом соціалізації є сім'я, де відбувається рання соціалізація. Результати батьківського виховання у значній мірі визначають особистість, її подальше суспільне життя. Чимале значення має також взаємодія з однолітками як засіб формування відповідальної, самостійної, принципової, здатної до співпраці особистості. Від результатів цієї взаємодії залежить вміння у подальшому оптимально вибудувати взаємини з оточенням.

Процес соціалізації не завершується в дитинстві, а продовжується протягом усього життя, оскільки людина повинна постійно опановувати нові ролі, виконувати нові функції. Зміна умов життєдіяльності викликає необхідність виробляти додаткові вміння та навички, засвоювати нові ефективні зразки поведінки.

Деякі інститути соціалізації здійснюють вплив на формування особистості протягом усього життя. Це — засоби масової інформації, громадська думка. Схвалення оточення, референтної групи необхідне людині для успішної соціалізації.

Показниками успішної соціалізації є високий соціальний статус індивіда в даному середовищі, а також його психологічна задоволеність цим середовищем у цілому і її найбільш важливими для нього елементами (наприклад, задоволеність роботою та її умовами, її змістом, винагородою, організацією).

Показниками низької соціалізації є прагнення індивіда до переміщення в іншу соціальне середовище (плинність кадрів, міграція, розлучення), аномія та поведінка, що відхиляється.

Успішність соціалізації залежить від характеристик як самого індивіда, так і середовища. Чим складніше нове середовище (наприклад, ширше спектр соціальних зв'язків, складніше спільна діяльність, вищий рівень соціальної неоднорідності), чим інтенсивніше в ній відбуваються зміни, тим більш важким для індивіда виявляється процес соціальної адаптації. У великій мірі значущими для соціальної адаптації є соціально-демографічні характеристики індивіда - освіта і вік.

Взаємодія індивіда і соціального середовища у процесі соціалізації відбувається у формі адаптації та інтеріоризації.

Адаптація - це пасивне пристосування людини до соціального середовища.

Інтеріоризація - це активна взаємодія індивіда з середовищем, в якому людина робить свідомий вибір.

Вважають, що здебільшого інтеріоризація завершується у дитинстві. Але це не означає, що у подальшому житті ці процеси не відбуваються: людина адаптується й інтеріоризується протягом усього життя. Змінюється лише темп і якість цих процесів. На ранньому етапі життя для дитини майже все, до чого вона доторкається, є новим. Вона пізнає світ. Пізніше такого нового стає все менше, особливо, якщо людина весь час живе в одному місці, нікуди не виїжджає, постійно спілкується з одним і тим же колом людей. Але ж не всі так живуть. Багато хто все своє життя подорожує, весь час змінюючи навколишнє оточення. Переїжджаючи на нове помешкання, людина змушена там звикати до нових умов, адаптуватись до них. Навіть змінюючи місце роботи або навчання, індивід опиняється в іншому колективі, з іншими традиціями, нормами поведінки, і до цього всього доводиться пристосовуватися. Кожний емігрант, перш за все, адаптується мовно, бо без знання мови дуже ускладнюється спілкування з іншими мешканцями тієї країни, у яку він приїхав.

Отже, процеси адаптації для кожної людини залежать від її способу життя. Те ж саме, але, мабуть, меншою мірою, стосується й інтеріоризації. Але тут виникає питання: чи обов'язково після завершення процесу адаптації настає інтеріоризація? Можна думати, що це не завжди так. Людина може певним чином пристосовуватися до нового соціального середовища, але ніколи не вважати його своїм і весь час відчувати себе у ньому чимось іноземним. Це досить яскраво можна спостерігати у мовній адаптації: емігрант може вільно спілкуватися мовою жителів його нового помешкання, але ніколи не відчувати цю мову своєю. Вдома він спілкується з родичами своєю рідною мовою, пише твори, якщо це письменник, рідною мовою, на кінець, мислить своєю рідною мовою. А це означає, що нова мова у цієї людини не інтеріоризувалась. Багато хто з письменників, які були змушені емігрувати в інші країни, до кінця своїх днів писали свої твори рідною мовою, і лише деякі змогли перейти на іншу. Наприклад, такі письменники, як В. Набоков та Й. Бродський в останні роки життя почали друкувати свої твори англійською мовою, це означає, що вони мовно інтеріоризувались і англійська мова стала для них такою ж рідною, як і рідна їм із дитинства російська.

Отже, процеси адаптації й інтеріоризації багато у чому залежать від індивідуальності особи, а,

В основі механізму соціалізації лежить перш за все активно-перетворювальна діяльність людини, за допомогою якої відбувається її включення в життя і культуру суспільства, формування соціальних зв'язків,

засвоєння загальних способів практичної діяльності, розвиток свідомості і самосвідомості, систем соціальної орієнтації.

Отже, і це необхідно особливо відзначити значить, від цього залежить і процес соціалізації.

4. Чинники соціалізації

На соціалізацію індивідів впливають такі чинники:

- сукупність статусів і ролей, які пропонує кожне окреме суспільство.

Від того, яке суспільство, які у ньому існують професії, спосіб життя, залежить і той шлях, що кожний індивід може собі обирати у житті. Вибір життєвого шляху певним чином зумовлює соціалізацію індивідів. Ким бути? Таке питання постає перед кожним, особливо на початку самостійного життя. Вступаючи до того чи іншого вузу, людина обирає свій шлях у житті й отже свій шлях соціалізації. Якщо у суспільстві малий вибір статусів і ролей, то і кожен член цього суспільства буде мати обмежені можливості соціалізації, реалізації своїх можливостей. Так, наприклад, у деяких відсталих племен на островах Тихого океану, де немає промисловості та інших цивілізованих організацій діяльності, люди традиційно займаються одними й тими ж справами: рибальством, збиральництвом та іншими ремеслами. Зрозуміло, що у юнака чи дівчини тут нема широкого вибору, і вони традиційно стають рибалками, мисливцями тощо.

- сукупність соціальних інститутів і організацій, які забезпечують виробництво і відтворення цінностей. Як ми вже казали раніше, зрілість суспільства забезпечується різноманітністю соціальних інститутів. Якщо у певному суспільстві нема, наприклад, такого соціального інституту як наука, то членам цього суспільства дуже важко, і навіть часом неможливо, стати науковцями. Соціалізація індивідів тут буде відбуватися поза межами наукового середовища, соціального оточення, яке сприяє розвитку науки, і, отже, буде позбавлена його впливу;

- сукупність соціальних цінностей, норм, знань, які домінують у суспільстві й успадковуються молодшими поколіннями від старших. Цей по суті культурний багаж суспільства має велике значення у процесі соціалізації людей. Народні традиції, звичаї, норми поведінки, мораль, право - все це формує особистість у кожному окремому суспільстві. Сімейні звичаї, стан забезпеченості сім'ї усім необхідним для життя, наявність театрів, музеїв, бібліотек, у яких людина може прилучатись до культурної скарбниці не тільки свого суспільства, але й всього людства, відіграє визначну роль у процесі її соціалізації.

- конкретні історичні події та події власною життя кожної окремої людини. Цей чинник дуже суттєвий, бо всі попередні багато в чому залежать саме від нього. Наприклад, така подія як війна часто настільки змінює життєвий шлях, а отже, і соціалізацію індивідів, що вони часом змінюють напрям свого розвитку на прямо протилежний. Цілі покоління людей формувалися під впливом жовтневих подій 1917 р. або війни 1941 - 1945 рр. Навіть діти, які не брали участі у воєнних діях, виростили під впливом цих подій. Такі глобальні події напряду пов'язані з подіями власного життя: діти втрачали своїх батьків на війні, а жінки чоловіків. Після цього вони були змушені вести зовсім інший спосіб життя, ніж раніше. Отже, їхня соціалізація відбувалась іншим шляхом, в інших умовах. Навіть при стабільному, спокійному житті у суспільстві, коли не подібних до вищезгаданих глобальних подій, у житті кожного індивіда відбуваються певні події, які можуть дуже суттєво вплинути на їхню подальшу соціалізацію:

одруження, народження дітей, смерть близьких людей. Усе це події, які трапляються на життєвому шляху кожного, й у кожному конкретному випадку по різному впливають на соціалізацію особистості.

- **сама індивідуальність особи.** Кожен індивід, як правило, сам обирає собі свій шлях у соціалізацію. Зовнішні обставини або зовнішні чинники соціалізації впливають на цей процес тією мірою, наскільки їм дозволяє впливати внутрішній чинник - сама індивідуальність людини. Тут, крім соціальних, у дію вступають і біологічні причини. Можна навести безліч прикладів, коли певна особа незалежно від обставин, які склалися в її житті, все ж таки залишається сама собою і не змінює своїх переконань у той чи інший бік, іде своїм шляхом. Письменники-політв'язні за часів СРСР, пройшовши через терени в'язниць та виправних таборів, залишилися вірними своїм ідеалам і не пішли іншим шляхом, на який могли спонукати обставини їх соціального оточення.

Зупинимося на викладі еволюційної теорії соціалізації.

1 стадія — *дитячий період.* Основна проблема — довіра чи недовіра. Дитина на підставі визначеного рівня турботи і комфорту з перших днів довідується, якою мірою можна розраховувати на задоволення основних потреб: їжа, тепло, безпека.

2 стадія — *вік від одного року до двох років.* Основна проблема — автономія або сором і сумнів. Ситуація ускладнюється збігом навантажень на дитину, пов'язаних, з одного боку, з початком відстоювання своїх прав і непокорю авторитету. А з іншого боку — батьки починають учити дитину контролювати роботу свого шлунку.

3 стадія — *від трьох до п'яти років.* Основна проблема — ініціатива або почуття провини. Це період розвитку рухової активності, допитливості й уяви. Усвідомлюються відмінності між хлопчиками і дівчатками, виявляється дух суперництва. Дитина визначає межі, до яких ініціатива в прояві нових здібностей може поширюватися.

4 стадія — *молодший шкільний вік.* Основна проблема — старанність чи недбайливість. На цій стадії йде навчання індивідуальній і колективній роботі, формуються стосунки з вчителями й іншими дорослими, відбувається перша "примірка" дорослих ролей. На цьому тлі головною задачею є набуття впевненості в собі, у своїх здібностях, їх усвідомлення і розвиток.

5 стадія — *підлітковий-юнацький вік.* Основна проблема — становлення індивідуальності (ідентифікація) або рольова дифузія (невизначеність у виборі ролей). Відомо, що це час появи активного статевого потягу, а значить і пошуку партнера в інтимній сфері. Разом з тим — це час пошуку свого місця в житті, вибору подальшого шляху (навчання, робота і т.п.). У цей період небезпечні як невдачі в одній зі сфер, так і переоцінка значимості якої-небудь з них.

6 стадія — *молоді роки.* Основна проблема — інтимність чи самотність. Головні цілі на цьому етапі — залицяння, шлюб і інші види близькості. Якщо пошук щирих і довірчих стосунків з постійним партнером не увінчався успіхом чи ці стосунки призвели до розриву, то надалі це може проявитися у вигляді тимчасових, не завжди обґрунтованих, але завжди нестабільних інтимних зв'язках і незадоволеності цією сферою життя.

7 стадія — *середній вік.* Основна проблема — продуктивність (творча продуктивність) чи стагнація (творчий застій). Ця стадія пов'язана з реалізацією індивіда в двох основних ролях: працівника і батька. Причому відчуття творчої

продуктивності приносить успіх в обох ролях, у той час як творчий застій може викликати невдачу навіть у який-небудь одній з них.

8 стадія (заключна) — *старість*. Основна проблема — умиротворення або розпач. На цьому етапі соціалізацію індивіда визначає підведення підсумків власного життя й успішності всіх попередніх етапів.

Отже, виділення етапів процесу соціалізації і центральних завдань кожного етапу дозволяє корегувати виховний вплив, орієнтуючись на вимір емпіричних ознак на кожному з етапів, визначати їхню вагу і значення, виявляти основні і додаткові фактори, форми і механізми їх впливу на становлення особистості.

Лекція № 8

Тема: Соціологія сім'ї. Гендерна соціологія

Мета:

Навчальна: ознайомити студентів з основними поняттями даної теми; охарактеризувати сутність Хоторського експерименту;

Розвиваюча: розвивати у студентів вміння та здатність до соціологічного стилю мислення;

Виховна: виховати толерантність, уважність, зібраність, спостережливість, активну життєву позицію.

Методи: словесний, наочний.

Матеріально – технічне забезпечення, дидактичні засоби та ТЗН: конспект, наочності.

План:

- 1 Поняття про предмет соціології сім'ї та гендерної соціології. Співвідношення понять "стать" та "гендер".
- 2 Основні положення гендерної соціології; проблеми гендерної соціалізації; гендерні ідеали, стереотипи та тенденції до їх змінювання в сучасному суспільстві.
- 3 Сім'я та шлюб як соціальні інститути. Структура, функції сучасної сім'ї. Типологія сім'ї.

Література:

- 1 Горностай П.П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності // Основи теорії гендеру: навч. посіб. / П.П. Горностай. – К.: Кондор, 2010. – 274 с.
- 2 Болотіна Є.В. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / Є.В. Болотіна. – М.: Каравела, 2007.
- 3 Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посіб. / М.П. Лукашевич. – К.: ЦУЛ, 2008.
- 4 Городяненко В.Г. Соціологія: навч. посіб. для ВНЗ / В.Г. Городяненко – К.: Академія, 2002.

1 Поняття про предмет соціології сім'ї та гендерної соціології. Співвідношення понять "стать" та "гендер".

Гендерна соціологія – галузь соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях

та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.

Сім'я є об'єктом дослідження багатьох наук - історії, економіки, права, соціології, психології, педагогіки, антропології, демографії, етнографії, етики тощо. Кожна з них відповідно до свого предмета вивчає специфічні сторони функціонування і розвитку сім'ї.

Соціологія сім'ї зосереджує свою увагу на аналізі всієї сукупності важливих проблем, пов'язаних із сім'єю. **Соціологія сім'ї - це галузь соціології, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї. шлюбно-сімейні відносини у конкретних культурних та соціально-економічних умовах.**

Об'єктом соціології сім'ї є шлюбно-сімейні відносини, сфера сімейного життя. Предметами вивчення соціології сім'ї є досить широке і різноманітне коло питань:

- загальні основи та принципи шлюбу і сім'ї;
- взаємозв'язок сім'ї і суспільства;
- типи соціальних відносин, характерні для сім'ї;
- фактори, що визначають чисельність і структур сімейної спільноти;
- зв'язок сім'ї з іншими соціальними спільнотами та сферами соціального життя;
- суспільні функції сім'ї, її структура та особливості як соціального інституту, і як малої соціальної групи;
- мотивація шлюбів і розлучень, а також соціальні та психологічні фактори, які сприяють плануванню сімейного життя, виникненню та подоланню внутрішньосімейних конфліктів;
- історичні типи та форми шлюбно-сімейних відносин, тенденції та перспективи їх розвитку;

Поняття «гендер» (gender) означає соціальне очікування від представників кожної статі. Але, на відміну від поняття «стать», воно стосується не біологічних особливостей, за якими різняться чоловіки та жінки, а соціально сформованих рис. Тобто якщо зі статтю пов'язані лише фізичні відмінності будови тіла, то з гендером — психологічні, соціальні, культурні відмінності між чоловіками та жінками.

Поняття «стать» і «гендер» інколи вживають як синонімічні, хоча більшість дослідників їх розрізняють. Якщо стать характеризує генетичну приналежність індивіда до однієї з двох категорій, то гендер — це стать як продукт виховання, впливу культури — «соціальна стать».

Оскільки соціальна стать не обов'язково збігається з біологічною статтю індивіда, з його або її статтю виховання або з його / її паспортною статтю, тому у наукових дослідженнях використовується розуміння гендеру у широкому сенсі.

Не пов'язані з біологічною статтю поняття “маскулінність” та “фемінність”. Вони позначають відмінні психологічні характеристики.

Маскулінність асоціюється з активністю, незалежністю, самовпевненістю, а **фемінність** із залежністю, несміливістю, сентиментальністю. Вищий рівень споріднення рис маскулінності та фемінності, досягнутий однією особою, свідчить про її **андрогінність**. Андроґінна особа має більший вибір варіантів моделювання поведінки, є гнучкішою щодо соціального пристосування.

Андроґінність - це індивідуальна здатність особи залежно від конкретних ситуацій діяти водночас по-жіночому і по-чоловічому.

Першопричиною формування гендерної поведінки є **гендерні стереотипи** – уявлення в суспільстві про соціальні ролі чоловіків і жінок, їх психологічні та фізіологічні особливості. Гендерні стереотипи утворилися на основі того, що статеві ідентичності відчуваються більш яскраво, ніж всі інші ідентичності. Розуміння гендерного стереотипу надзвичайно важливо, оскільки кожна людина, незалежно від її гендерної приналежності, є індивідуальністю, зі своїм набором психологічних якостей і властивостей, співвідношенням мужності та жіночності у психіці, дозволить кожній індивідуальності і суспільству в цілому стати більш продуктивним, розвиваючимся і гармонійним в будь-якій сфері діяльності.

Досліджуючи гендерні стереотипи, дослідники виділяють кілька груп гендерних стереотипів, серед них найбільш поширеною та загальноприйнятою вважається класифікація І. С. Клециніної, яка поділяє їх на три основні групи:

Перша група – стереотипи маскулінності або фемінності. Іншими словами їх можна охарактеризувати як, стереотипи мужності або жіночності. Поняття маскулінності (мужності) і фемінності (жіночності), – це нормативні уявлення про соматичні, психічні і поведінкові властивості, які є характерними для жінок і чоловіків.

У другій групі гендерних стереотипів проявляються особливості пов'язані з формуванням певних соціальних ролей в сімейній сфері а також професійної та інших сферах. До сімейної сфери зазвичай відносять жінок, приписуючи їм ролі “дружини – берегині сімейного вогнища”, матері, господині, а для чоловіків – професійні ролі (годувальник сім'ї, який своєю професійністю та силою забезпечує сім'ю). Як справедливо зазначає І. Клеціна, “чоловіків прийнято оцінювати із професійних успіхів, а жінок – наявністю сім'ї та дітей”

Третя група гендерних стереотипів зображує різницю між професійною зайнятістю чоловіків та жінок. За існуючими стереотипами для чоловіків приписують професії пов'язані з управлінням, технікою, будівництвом та іншими значущими галузями, а жінкам приписують заняття та професії пов'язані з творчістю, наданням певних послуг, одним словом легка і не значима робота. Тому поширена думка про існування про «чоловічих» і “жіночих” професій.

За даними ЮНЕСКО, стереотипний перелік чоловічих занять включає професії архітектора, водія, інженера, механіка, дослідника, і т.д., а жіночих – бібліотекаря, виховательки, вчительки, телефоністки, секретарки та інших.

Гендерні стереотипи часто діють як соціальні норми.

Гендерні стереотипи прийняті всіма членами суспільства, тому що, незважаючи на те, що на рівні свідомості ми від них відмовляємося, ми по як і раніше, чинимо відповідно до них і бачимо, як інші люди роблять теж саме у повсякденному житті, в якій чоловікам і жінкам відводяться нерівні ролі і статус. Точно також гендерні стереотипи тиражуються в засобах масової інформації, і хибні уявлення все ж проникають в наші думки і думки, хоча ми цього не усвідомлюємо.

Гендерні стереотипи:

жінки - слабка стать;

призначення жінки - бути матір'ю і дружиною;

жінки дурніші чоловіків, або навіть «всі баби - дурепи»;

жінка не може бути керівником;

всі жінки хочуть одного - вийти заміж;

розумна жінка не може бути щаслива в особистому житті;

чоловіки - сильна стать;
чоловіки не плачуть;
чоловіки розумніші за жінок;
всі чоловіки зраджують дружинам;
чоловіки повинні керувати;
чоловіки мають право на те, на що не мають права жінки.

Гендерні ідеали, які формуються в суспільстві, - це уявлення щодо призначення, поведінки та почуттів чоловіків і жінок. Під впливом гендерних ідеалів відбувається процес формування гендерної ідентичності (усвідомлення себе жінкою чи чоловіком), починаючи з дитячого віку й до завершення процесу первинної соціалізації молоді. Виходячи з цього, важливим компонентом є вивчення сучасних уявлень стосовно гендерних ролей у суспільстві.

Показовим є порівняння думок чоловіків та жінок щодо того, які саме чинники забезпечують успіх ужитті для жінки, а які - для чоловіка.

Найчастіше, для чоловіків показники успіху розподіляються таким чином:

- 1 фінансова незалежність, високі доходи;
- 2 наявність власної сім'ї;
- 3 власний бізнес;
- 4 наявність власного житла;
- 5 кар'єра;
- 6 наявність дітей;
- 7 керівна посада;
- 8 наявність улюбленої справи;
- 9 наявність автомобіля.

А для жінок порядок критеріїв успіху децю інший:

- 1 наявність власної сім'ї;
- 2 наявність дітей;
- 3 наявність власного житла;
- 4 фінансова незалежність;
- 5 наявність улюбленої справи;
- 6 високі доходи;
- 7 власний бізнес;
- 8 кар'єра;
- 9 керівна посада;
- 10 наявність автомобіля.

Шлюб і сім'я - історично змінні соціальні явища. Їх соціальний зміст визначає те, що властиве їм як різновиду соціальних інститутів та соціальних відносин, які перебувають у складній взаємодії суспільних умов із природньо-біологічною інстинктивною природою статевих потреб людини.

Від парного шлюбу суспільство переходить до нових сучасних форм сім'ї та шлюбу: моногамії та полігамії.

Слово "шлюб" бере початок від давньослов'янського "сьлюб" — урочиста обіцянка. "Слюбитись" — означає домовитись.

Отже шлюб - це суспільством визнаний і схвалений союз між двома дорослими індивідами.

Шлюб — це добровільний, рівноправний союз між жінкою і чоловіком, спрямований на створення сім'ї. Шлюб — суспільно визнаний і санкціонований юридично, чи звичаєвим правом союз, який має на меті створення сім'ї, її легалізацію в суспільстві.

Інститут шлюбу втілює певні соціальні норми, передбачає визнання прав та обов'язків подружжя один до одного, до дітей, майна, оточення.

У Сімейному кодексі України (ст. 21) зазначається, що шлюбом є сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований в державному органі реєстрації актів громадського стану. Релігійний обряд шлюбу не є основою для виникнення у жінки і чоловіка прав і обов'язків подружжя. Шлюбний вік як для жінки так і для чоловіка встановлюється в 18 років. За заявою особи, яка досягла 16 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Примус жінки і чоловіка до шлюбу не допускається. Як до реєстрації, так і після реєстрації шлюбу подружжя може заключити шлюбний договір.

Шлюб майже завжди об'єднує двох осіб протилежної статі, проте в деяких культурах допускаються різні види гомосексуального шлюбу. Багато гомосексуальних чоловіків та жінок живуть стабільними парами. У Великобританії, наприклад, фактично кожна гомосексуальна пара з дітьми складаються з двох жінок. Розвиток репродуктивних технологій уможливило для лесбійок мати дітей і без гетеросексуальних контактів. Послаблення нетерпимості до гомосексуальності простежується сьогодні в багатьох країнах Європи та США. В деяких країнах можна навіть формально "одружитися", хоча такі церемонії й непередбачені законом.

Сім'я є більш складною системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не тільки подружжя, але й їх дітей, а також інших родичів та близьких. Крім того, сім'я виступає як соціальна клітина суспільства, є дуже близькою до "оригіналу" моделі всього суспільства, в якому вона функціонує. Подружжя є шлюбна пара, не більше. Родиною стає лиш у зв'язку з дітьми, з їх вигодуванням і вихованням.

Сім'я – це об'єднання людей, зв'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю, об'єднання, що ґрунтується на шлюбі або кровній спорідненості.

За Сімейним кодексом України, сім'єю є особи, які проживають сумісно, вони пов'язанні спільним побутом і мають взаємні права і обов'язки. Подружжя вважається сім'єю й тоді, коли дружина або чоловіку зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та за інших поважних причин не проживають разом.

Основні ознаки сім'ї:

- шлюбні зв'язки;
- зв'язки спорідненості;
- спільний побут;
- спільний сімейний бюджет.

Тип сім'ї визначається станом родинних зв'язків.

Складна (або розширена) сім'я – яка складається із представників декількох поколінь. У таких родинах краще налагоджені побутові умови, тому у її членів є більше вільного часу. Члени сім'ї проживають в одному будинку (квартирі) або дуже близько один від одного.

Однак часто батьки втручаються у відносини молодих сімей, намагаючись нав'язати своє розуміння сімейного життя.

Велика сім'я, яка складається з трьох або більше подружніх пар (тому інколи таку сім'ю ще називають трьохпоколінною). Така родина має багато переваг, зокрема, в ній відбувається більш рання та адекватна соціалізація дітей, бо тісно спілкуються з більшою кількістю людей з різним життєвим досвідом). Така родина є більш стабільною і стійкою до життєвих випробувань. Але структура та розміри сучасних житлових приміщень стають на перешкоді до існування таких родин. Тому у нашій країні – великі сім'ї – це рідкісне явище, їх можна зустріти тільки у сільській місцевості.

Нуклеарна (або проста) - сімейна група, що складається з матері, батька (або когось одного з них) та дітей на їх утриманні. Це найбільш поширена у світі сім'я.

Повна сім'я - сім'я, в якій є обидва члени подружжя.

Неповна сім'я - сім'я, в якій тільки один із батьків (чоловік або жінка) виховує дітей.

За вибором місця проживання молодих соціологи вичленовують **патрілокальне** (коли молода виходить з своєї сім'ї і живе в сім'ї чоловіка або поблизу оселі його батьків), **матрілокальне** (коли молоді живуть з батьками жінки або поблизу них) та **неолокальне** (коли молодята живуть окремо від своїх батьків). Неолокальне місце проживання вважається нормою на Заході, але порівняно рідко зустрічається деінде. Г. МЕРДОК, який дослідив проблеми шлюбу у 250 суспільствах світу, лише в 17 з них виявив розповсюдженість неолокального місця проживання. Стосовно України, - то переважна більшість молодих сімей живе з батьками. Це пов'язано не так з традиціями української сім'ї, як з браком коштів у молодих для винаймання, а тим більше купівлі чи будівництва власного помешкання.

За формою шлюбу:

Моногамія - форма шлюбу в якому кожному з подружжя дозволяється мати тільки одного партнера в будь-який відрізок часу.

Полігамія - форма шлюбу в якому особа може одночасно мати більше, ніж одного шлюбного партнера. **Полігамія може проявитися у формі полігнії і поліандрії**

Полігнія - форма шлюбу в якому чоловік може одночасно мати більше, ніж одну жінку.

Полігнія являє собою можливість для чоловіка перебувати у декількох шлюбних союзах з декількома жінками. Найвідомішим прикладом полігнії є гареми, які були досить поширеним явищем в Азії і на Сході для верхівки суспільства практично до 20-х років ХХ ст. Для правителів деяких країн, які сповідують іслам, особливо для монархів, існування гарему до цього часу є обов'язковим атрибутом їх іміджу, проявом їх багатства і влади. Такий тип відносин дотепер практикується у мусульманських країнах, наприклад, в Туреччині. Чоловік має право мати чотирьох дружин, якщо він може забезпечити їм умови життя – харчування та притулок. Якщо жінка після народження першої дитини не вагітніє рік або два, чоловік має право узяти другу, третю та інших для забезпечення продовження роду. Дружини, згідно зі звичаєм, проживають в одному будинку, але кожна з них має свій поверх.

Поліандрія - форма шлюбу в якому жінка може мати двох або більше чоловіків одночасно.

Поліандрія – це коли жінка перебуває одночасно у декількох шлюбних союзах з різними чоловіками. У ХІХ ст. поліандрія зустрічалася серед алеутів, ескімосів, до цього часу вона зустрічається в деяких племенах Південної Америки, Тибету, Індії. Так, в Індії найчастіше жінка старшого брата ставала спільною дружиною всіх братів і виникала так звана братська, або, як її ще інакше називають, фратеріальна родина. Жінка у таких сім'ях посідає високе становище, між членами такої родини конфліктів майже не буває

Американський соціолог Дж. Мердок дослідив 250 суспільств і прийшов до висновку, що в більшості з них надається перевага полігнії: в 145 суспільствах існувала полігнія, у 40 моногамія і лише в двох - поліандрія.

За ієрархією престижу та влади: патріархальні (*влада належить чоловікові*), матріархальні (*влада у жінки*), егалітарні (*влада розподіляється між чоловіком і жінкою*).

За мотивацією партнерів: шлюб за коханням, за розрахунком та за шаблоном. Укладається тоді, коли спрацьовує міркування “Всі мої однолітки одружуються, значить пора і мені”;

Також шлюб може бути:

гостьовим (подружжя має дві квартири та живе окремо, відвідуючи один одного 2-3 рази на тиждень);

повторний шлюб (вступ у шлюб з іншим партнером після розірвання попереднього шлюбу);

ранній шлюб (укладається між особами, які не досягли 17-18 років)

конкубінат (зв'язок одруженого чоловіка із незаміжньою жінкою, яка має від нього дітей);

свінгерство (шлюбне утворення, що передбачає обмін дружинами та чоловіками).

Зазначимо, що останні два-три десятиліття як на Заході, так і у нас набуває дедалі більшого поширення, особливо серед молоді, так званий феномен співжиття (конкубінат).

Співжиття - це коли двоє людей живуть разом, маючи між собою сексуальні стосунки, але не одружуються.

Соціологи доводять, що у нас більшість молодих людей ставляться до співжиття як до "пробного шлюбу". Більшість таких пар одружуються через певний час або коли в них з'являються діти.

Функції сім'ї історично зумовлені соціально – економічним станом суспільства. Під впливом еволюції суспільства змінюються їх характер та ієрархія.

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відтворення суспільства	Задоволення потреби у батьківстві та материнстві
Виховна	Соціалізація дітей і молоді, підтримання безперервності функціонування суспільства	Задоволення потреби в контактах з дітьми, їх вихованні, самореалізації в дітях

Соціально – статусна	Передавання певного соціального статусу членам сім'ї, відтворення соціальної структури суспільства	Задоволення потреб у соціальному просуванні
Первинного соціального контролю	Відповідальність та обов'язки батьків щодо поведінки дітей, моральна регламентація поведінки членів сім'ї	Формування та підтримання моральних санкцій за порушення норм взаємин між членами сім'ї
Сексуальна	Контроль статевої поведінки членів суспільства	Задоволення статевих потреб
Духовного спілкування	Розвиток членів сім'ї як особистостей	Взаємне духовне збагачення.
Емоційна	Емоційна стабілізація членів суспільства	Стабілізація близьких емоційних стосунків членів сім'ї, задоволення потреби в симпатії, повазі, визнанні, психологічному захисті
Матеріального забезпечення	Матеріальна підтримка неповнолітніх і непрацездатних членів суспільства	Надання матеріальних коштів одними членами сім'ї іншим
Господарсько – побутова	Підтримання соціального здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Формування і витрата сімейного бюджету, підтримку фізичного стану сім'ї, догляд за хворими та людьми похилого віку
Організації дозвілля	Організація дозвілля членів суспільства	Задоволення потреб у суспільному відпочинку

Життєвий цикл сім'ї.

Сім'я проходить ряд етапів:

1. Період залицяння.

2. Фаза проживання подружжя без дітей (або стадія монади). Це - перша криза, коли люди починають жити разом і повинні домовитися про те, за якими правилами це буде відбуватися. Є правила, які легко виробити, а деякі дуже важко. Легше за все виробити зовнішні правила (хто і коли миє посуд, а хто ходить в магазин, а хто заробляє гроші і т. д.). Важче виробити правила, пов'язані з більш глибокими речами. Наприклад, очікуваннями від чоловіка. Наприклад, до психолога прийшла на прийом сім'я на стадії монади. Іван, 26 років, у своїй батьківській сім'ї звик, що дружина зустрічає чоловіка гарячою вечерею, а чоловік розповідає про важкий робочий день. А Ірина, 20 років, виросла в іншій родині, де ритуал спільної вечері був не настільки важливий, зате важливим було разом проводити вихідні, що, у свою чергу, не практикувалося в родині Івана. А оскільки Іван та Ірина «знали», що кохані люди повинні вести себе саме за тим

сценарієм, до якого вони звикли, вони подумали: «він (вона) мене не любить, якщо не готує вечерю (не організує спільні вихідні)».

3. Сім'я з маленькою дитиною (або стадія тріади). Це чергова криза, коли змінюється вся структура сім'ї. Було двоє - а стало троє. І знову треба домовлятися, тому що виникли нові обов'язки і нові ролі. На цьому етапі можуть виникнути ревності одного з подружжя, якщо він відчує, що інший партнер більше прив'язаний до дитини, ніж до нього. Може виникнути проблема самореалізації у матері, яка буде ревнувати чоловіка до активного способу життя, якого вона зараз позбавлена. Можуть виникнути проблеми взаємодії з батьківськими сім'ями, тому що бабусі і дідусі можуть захотіти впливати на те, що відбувається в молодій сім'ї.

4. Фаза стабілізації або зрілого шлюбу. Зазвичай ця фаза відповідає кризі середини життя подружжя. Середина життя, як відомо, характеризується поєднанням великих можливостей з серйозними обмеженнями. Начебто люди накопичили великий досвід, отримали певний соціальний статус, але вже не так просто адаптуватися до нових економічних обставин, важко щось міняти, доводиться «плисти за течією» навіть тоді, коли цей плін тобі не дуже до вподоби. Ще одним типовим стресом для сім'ї є необхідність догляду за старими батьками і переживання їхньої смерті.

5. Фаза, в якій діти поступово покидають будинок. Найбільш серйозні кризи сім'я переживає тоді, коли хтось вступає в сім'ю або покидає її. Батьки можуть раптом виявити, що їм нема про що говорити одне з одним. Або раптом загострюються старі розбіжності і проблеми, вирішення яких було відкладене через народження дітей. У цей період зростає кількість розлучень.

6. Фаза «порожнього гнізда» вступ у шлюб останньої дитини; пошук нового сенсу життя в парі.

7. Фаза, в якій хтось із партнерів залишається один після смерті іншого. Настає стадія монади, тільки на іншому віковому рівні.

- утворення сім'ї - вступ у перший шлюб;

- початок дітонародження;

- завершення дітонародження - народження останньої дитини;

- „порожнє гніздо" — вступ у шлюб останньої дитини;

- рипинення існування сім'ї – смерть одного із подружжя.

Структура сім'ї — це спосіб і організація зв'язків між її складовими частинами (батьками, дітьми, подружжям і т. ін.), характер їх взаємовідносин у процесі життєдіяльності, типи авторитету; сукупність родинних, духовних, моральних, правових, владних та інших відносин між подружжям, батьками і дітьми, іншими членами сім'ї.